

Date of Publication 10th Posted on Every Month

૩.૨૦

સમાનો મન્ત્ર : । (ઋગ્વેદ)

સમાની પ્રપા । (અથર્વવેદ)

પરબ

તંત્રી : યોગેશ જોષી

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

वर्ष : ८

स्थापना वर्ष : १९६०

जान्युआरी : २०१५

अंक : ६

धीरु परीभ
प्रमुभ

परामर्शनसमिति
रतिबाल बोरिसागर
मध्यस्थ समितिना सत्य

उषा उपाध्याय
प्रकाशनमंत्री

तंत्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ .00 क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ¹/₁₅₇₅₀ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ¹/₁₅₇₅₀ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણાવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ¹/₁₅₇₅₀ મત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮
- 'પરબ' સંવર્ધક : ગુજરાત સ્ટેટફર્ટીલાઈઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ. વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૯૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ □ તંત્રી : યોગેશ જોષી □ મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ ૩૮૦૦૬૬

સંકલન

પ્રમુખપદ્ધેથી : સાહિત્ય અને તરંગ, ધીરુ પરીખ 6

કવિતા : હવેથી હું તમને નહિ ચહું, નિરંજન ભગત 10, સુખનો તે આવિયો
રે વારો !, ઊજમશી પરમાર 10, ત્રણ ગઝલ, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ 11,
સમજ, મૌલા !, સુધીર પટેલ 12, બે કાવ્યો, મુકુન્દ પરીખ 13,
પછી કામ થઈ ગયું, પારુલ ખમ્મર 14, બે સોનેટ, દેવેન્દ્ર દવે
15, ગામડું - ત્રણ ચિત્રો, હર્ષદ દવે 16

વાર્તા : અબોલા ભાંગ્યા ?, જયંતીલાલ દવે 17

સ્વૈરકથા : હરિકૃષ્ણ પાઠક 23

વિદેશી સાહિત્ય : મો યાન કે સાથ દો દિન, દો રાત., હસમુખ કે. રાવલ 26

લોક સાહિત્ય : ડાંગી આદિવાસીઓમાં વાઘબારસની પરંપરા અને ડિંડવાળીનાં
લોકગીતો, અમૃત કુંવર 33

અભ્યાસ : વિવેચન વિશે વિચારણા, ચિનુ મોદી 50, 'સહરાની ભવ્યતા'-નાં
ઉદાત્ત રેખાચિત્રો, યશોધર હ. રાવલ 52

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન : આ એ ગઝલ નથી : 'બીજી બાજુ હજી મેં જોઈ નથી'ની ગઝલો,
રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' 56, સર્જકની લખવૈયાગીરીનો
તેજસ્કુલ્લિંગ, પ્રતિભા શાહ 60, મહિમામંડિત નારી-રત્નોની નિશ્ચા
: 'દીઠે અડસઠ જાત', કાશ્મીરા મહેતા 61, 'વનેચરની વાગ્દંડી'
વિશે, સુશ્રુત પટેલ 63

અહેવાલ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું 28મું જ્ઞાનસત્ર - ઇન્દોર,
અજય પાઠક 66

આવરણચિત્ર

સંદર્ભનોંધ : પીયૂષ ઠક્કર 80

આપણી વાત : સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 81

આ અંકના લેખકો : 88

મનુષ્યનાં મન અને મગજમાં જે ભાવ-સ્પંદન અને વિચાર-ચિંતન ઉત્પન્ન થાય છે, કહો કે નિષ્પન્ન થાય છે તેને તે જ્યારે કલાત્મક રીતે ભાષામાં વ્યક્ત કરે છે ત્યારે સાહિત્યસર્જન થયું ગણાય છે. ભાષાને એટલે કે સાહિત્યસર્જનની ભાષાને કલાત્મક બનાવવામાં કલ્પનાશીલતા એક મહત્ત્વનું અંગ છે.

આ બાબતે પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં સાહિત્યચિંતકોએ અવારનવાર વિચાર કર્યો છે. આ કલ્પના વિચારો સાથે સંકળાયેલી છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં આ તરંગ એટલે કે ‘ફેન્સિ’ (Fancy) અને કલ્પના એટલે કે ઇમેજિનેશન (Imagination)ની વિસ્તૃત ચર્ચા અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યના રોમેન્ટિક યુગના કવિ કૉલરિજે તેમના ગ્રંથ ‘બાયોગ્રાફિઆ લિટરેરિઆ’ (Biographia Literaria)માં કરી છે. તે પૂર્વે પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલે પણ આ વિષયની વિચારણા કરી હતી. પ્લેટોએ તો કવિઓને (વિશાળ અર્થમાં સાહિત્યસર્જકોને) પોતાની કલ્પનાના ‘આદર્શ નગરરાજ્ય’માં હાંકી કાઢ્યા હતા, કારણ કે તેઓ કાલ્પનિક સૃષ્ટિનું સર્જન કરી ખોટી વાતો ફેલાવનારા છે ! એરિસ્ટોટલે એમાં જરા ઉદાર મંતવ્ય અપનાવી કલ્પનાજન્ય સાહિત્યસર્જનને પ્લેટોની માફક તિરસ્કાર્યું નહોતું.

નવ્ય-પ્લેટોવાદે થોડી ઉદારતા દાખવી આ કલ્પનાના પ્રથમ ઉન્મેષાંગ જેવા તરંગનો પણ સ્વીકાર કર્યો જેને કૉલરિજે વ્યવસ્થિત અને વિગતપૂર્ણ રીતે પોતાના ઉક્ત ગ્રંથમાં ચર્ચ્યો. એના આ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ (બાયોગ્રાફિઆ લિટરેરિઆ)નું પેટા શીર્ષક એણે આપ્યું હતું : ‘બાયોગ્રાફિકલ સ્કેચીઝ ઓફ માઈ લિટરરી લાઈફ એન્ડ ઓપિનિઅન્સ’ (Biographical Sketches of My Literary Life and Opinions). આ શીર્ષક દ્વારા એણે પોતાના સાહિત્યિક જીવન અને અભિપ્રાયોના સંદર્ભમાં કેટલાંક જીવનચરિત્રાત્મક રેખાચિત્રો રજૂ કર્યાં છે, જેમાં તેણે આ તરંગ અને કલ્પના (Fancy and Imagination) વિશે પોતાના વિચારો વિગતે ચર્ચ્યાં છે. એમાંય પોતાના સમકાલીન કવિ વિલિયમ વર્ડ્ઝવર્થની કવિતાને મુખ્યત્વે કેન્દ્રમાં રાખીને પ્રસ્તુત મુદ્દાની સવિગત છણાવટ કરી છે. એણે પોતાના વ્યક્તિત્વના એક પાસા એવા તત્ત્વેતાની આ પ્રમાણે જિકર કરી છે :

‘No man was ever yet a great poet without being at the same time a profound philosopher.’ (કોઈ વ્યક્તિ તત્ત્વેતા બન્યા વગર એ જ કાળે મહાન કવિ હોતો નથી.) ઈ. સ. ૧૭૭૫/૭૬ની આસપાસ જ્યારે વર્ડ્ઝવર્થનું કાવ્યપઠન સાંભળ્યું ત્યારે કૉલરિજે કલ્પનાનાં બે રૂપ પ્રકટ કર્યાં અર્થાત્ એ બાબતે પોતાના વિચારો

આ પ્રમાણે જણાવ્યા :

‘... Fancy and Imagination were two distinct and widely different faculties, instead of being, according to the general belief, either two names with one meaning, or, at furthest, the lower and higher degree of one and the same power.’

(તરંગ અને કલ્પના વિભિન્ન અને વિશાળ અર્થમાં બંને જુદી બાબતો છે, સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે એક અર્થના બે પર્યાયો હોવાની બાબત, અથવા બહુ બહુ તો એક જ શક્તિના વધતાઓછા પ્રમાણમાંનાં એ નામો છે.)

કોલરિજે અઢારમી સદીની કવિતાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં કલ્પના વિશેના વિચારો ખામીભરેલા હોવાની વાત કરી છે. આ એમની દષ્ટિએ તે વખતના કેટલાક કવિઓની કવિતામાં તરંગલીલા તરીકે જ જોવા મળે છે, જેને સામાન્ય રીતે તેઓએ કલ્પના કહી છે. જ્યારે કોલરિજ પ્રથમ વાર વર્ડ્ઝવર્થને મળ્યા ત્યારે તેઓ લોક (Locke) અને હાર્ટલી (Hartley)ની તત્ત્વવિચારણાના પ્રભાવમાં હતા અને તેથી તેઓ કલ્પનાને જ સર્વસ્વ માનતા હતા, પણ પછી મનના-મગજના વિચારને જુદી રીતે મૂલવવા લાગ્યા. પછી એમના ઉક્ત પુસ્તકના દસમા પ્રકરણમાં જણાવે છે :

‘I have cautiously discriminated the terms, the reason and the understanding, encouraged and confirmed by the authority of our genuine divines and philosophers, before Revolution.’

(મેં સાવધાનીપૂર્વક આ પદોને છૂટાં પાડી બતાવ્યાં છે, બુદ્ધિ અને સમજ, જેને આપણા સાચા દેવો અને તત્ત્વવેત્તાઓ કાંતિ પૂર્વે અધિકારપૂર્વક સમજતા હતા.)

અહીં કવિતાક્ષેત્રની ૧૬૮૮ની કાંતિકારી વિચારસરણીનો નિર્દેશ છે. ત્યારે બહું ‘કલ્પના’ શબ્દમાં સમાઈ જતું હતું. પરંતુ કોલરિજે જેને સામાન્ય રીતે ‘કલ્પના’થી ઓળખવામાં આવે છે તેને પ્રાથમિક અને દ્વૈતિયિક એમ બે પ્રકારે વિભક્ત કરીને તરંગ-તુક્કા અને કલ્પનાવિહારની ચર્ચા કરી છે.

તે જણાવે છે કે આ ‘પ્રાથમિક’ કલ્પનામાં તે તરંગનો સમાવેશ કરે છે, અને દ્વૈતિયિકમાં કલ્પનાને ગણાવે છે. આ સ્પષ્ટતા કોલરિજ ૧૭૮૮માં વર્ડ્ઝવર્થ દંપતી સાથે તેમના ‘લિરિકલ બેલાડ્ઝ’ (Lyrical Ballads)ની આવૃત્તિ મુદ્રિત થતી હતી ત્યારે જર્મની ગયેલા. અને ત્યાં જર્મન તત્ત્વવેત્તાઓ – ખાસ કરીને કેન્ટ (Kant) અને શેલિંગ (Schelling)ના પ્રભાવ તળે કોલરિજે પોતાના આ ‘કલ્પના’ વિશેના સિદ્ધાન્તને ખૂબ ચકાસ્યો અને નવા સંદર્ભે રજૂ કર્યો તેમાં કલ્પનાના ઉપરોક્ત બે ભાગ – પ્રાથમિક અને દ્વૈતિયિક – વિશે વિગતે વિચારણા કરીને પોતાનો નિષ્કર્ષ આપ્યો છે. જોકે ત્યાંની સર્વેશ્વરવાદ (pantheism)ની તત્ત્વવિચારણા કોલરિજને માફક આવી લાગતી નથી.

એમણે ૧૮૦૨ના સાટેમ્બર માસમાં વિલિયમ સોથબી (William Sotheby)ને પત્રમાં જણાવ્યું છે કે – ગ્રીસના ધાર્મિક કવિઓ અને ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટમાં માનનારા હિબ્રૂ કવિઓ તેમની માન્યતા અને અભિવ્યક્તિમાં ભિન્ન ભિન્ન છે. આ મુદ્દાની ચોખવટ કરતાં કોલરિજ જણાવે છે કે ગ્રીક લેખકો તરંગવાદી હતા જ્યારે હિબ્રૂ કવિઓ કલ્પનાશક્તિથી લખનારા સર્જકો હતા. આટલી પ્રાથમિક ચર્ચા પછી કોલરિજ તરંગ વિશેની વાત ચર્ચે છે. ત્યારબાદ પોતાના, અત્રે નિર્દિષ્ટ, પુસ્તકના તેરમા પ્રકરણમાં તે તરંગ (fancy) વિશે પોતાનો વિચાર આ પ્રમાણે વ્યક્ત કરે છે :

‘The fancy... is indeed no other than a mode of memory emancipated from the order of time and space.’

(સમય અને સ્થળથી મુક્ત એવી સ્મૃતિના પ્રકાર સિવાય તરંગ બીજું કશું જ નથી.)

કેન્ટે કલ્પનાના ત્રણ સ્તર કે ત્રણ પ્રકારો વર્ણવ્યા છે. એમાંનો પહેલો પ્રકાર તે તરંગ છે. આને કેન્ટ નવ્યોપાદક કલ્પના (reproductive imagination) કહે છે. આમ, કલ્પનામાંથી કંઈક નવો તરંગ પેદા થાય છે. આ તરંગ એ જ ફેન્સી છે. વર્ડ્ઝવર્થે ત્યંગ વિશે પોતાનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે વ્યક્ત કર્યો છે :

‘Fancy, as she is a active, is also, under her own laws and in her own spirit, a creative faculty.’

(તરંગ સક્રિય છે તેથી કરીને તે પોતાના નીતિનિયમોને વશ છે અને પોતાની તાકાત પર જીવે છે, જે સર્જનાત્મક વૃત્તિ છે.)

તરંગમાં વાસ્તવની વિગતો ભળેલી તો હોય છે, પણ સાથે સાથે તેમાં આકસ્મિક એવી માનસલીલા પણ ભળેલી હોય છે અને કોલરિજ હકીકતોની વાત કે બાબત – ‘a matter-of-factness’ – ગણાવે છે. આવી હકીકતો પર આધારિત બધી જ બાબતો કે વર્ણનો-નિરૂપણો કલ્પના ન રહેતાં તરંગ બની જાય છે. વર્ડ્ઝવર્થમાં કલ્પનાવિહારની ઊંચાઈ સાથે સાથે લપસણી તરંગલીલા પણ છે એમ કોલરિજ તારણ કાઢીને તરંગ અને કલ્પના વચ્ચેની ભેદરેખા આંકી બતાવે છે. તરંગમાં તત્કાલ ઊઠતી ઉચ્ચ ભવ્ય કલ્પનાવલિ કરતાં ગોઠવેલી વર્ણનકલાની તાસીર આગળ પડતી હોય છે. બાહ્ય જગતની વાસ્તવિકતા સાથે તરંગલીલા એકરૂપતા સાધતી નથી. આમ, તરંગ એ ઉચ્ચ કલ્પનાની આડપેદાશ જેવી સર્જનલીલા બની રહે છે. બાહ્ય જગત અને તેની ચિત્ત પર પડેલી અસરની સમરસતા કે એકરૂપતા તરંગમાં જોવા મળતી નથી. એમાં શક્તિશાળી સંવેદનની તત્કાલ ઊઠતી હૃદયછાપ નથી, પરંતુ વિચારના ચોકઠામાં પુરાયેલી ગોઠવણીપૂર્વકની ભાત છે. આ માટે એક ઉદાહરણ જયન્ત પાઠકના કાવ્ય ‘આદિમતાની એક અનુભૂતિ’માંથી મૂકું છું :

‘હું આવું છું પાછો, બહુ દિન પછી, ઘેર : વનમાં,
ઉતારી નાખું છું વસન પુરનાં સભ્ય જનનાં;
પહેરી લીં લીલું પટ ઊડતું વાતા પવનમાં,
હું આદિવાસી-શો ફરું અસલ વાતાવરણમાં.’

તો વળી એક બીજું ઉદાહરણ કિશોરસિંહ સોલંકીની કાવ્યરચના ‘વૃક્ષ’માંથી.
આપું છું :

‘વૃક્ષ પોતાની છાયા વેચતું નથી.
લોકો તો કહે છે કે એનાં પર્ણોમાં
સળવળતા લીલાછમ સાપ છે
જેને હાથમાં પકડી શકાતા નથી.’

૧૮

હવેથી હું તમને નહિ ચહું | નિરંજન ભગત

તમે કહો છો, 'હવેથી હું તમને નહિ ચહું',
ભલે ! પણ 'હવેથી હું તમને નહિ ચહું' એવું હું નહિ કહું.
એથી આપણો આ પરસ્પરનો પ્રેમ કદી મરશે નહિ,
ને તો પછી તમે જે કંઈ ફૂલેશો એનો અર્થ સરશે નહિ;
હું તમને ચાહ્યા જ કરીશ એથી હું તો એકલતા નહિ સહું.
જેને કદી ન ચાહું હોય એને પછી ચાહવું સોહાવું છે,
જેને સદા ચાહું હોય એને પછી ન ચાહવું દોહાવું છે;
ચાહવું કે ન ચાહવું એવી દ્વિધામાં હું તો ક્યારેય નહિ રહું.

સુખનો તે આવિયો રે વારો ! | ઊજમશી પરમાર

*શેઠે બેસીને થાક શહેરનો ઉતારું,
તંયે જીવને થૈ જાય હાશકારો,
એક ઘડી એવુંયે થાય, ભલે ખેતરમાં -
આમ જ વૈ જાય જન્મારો.

હ્લેરા લ્યે લીમડાની છાંવડી તો એને પણ
નિજમાં ઝબકોળી દૈ ધોરિયા,
આમ ઓલી ઊંબીઓની+ સળીઓ ભોંકાય,
આમ ઊતરડી નાખતા રે થોરિયા,
આમાં તે કઈ પાએ જઈ જઈને જઈએ રે,
આવે જો આનો કેં આરો,
એક ઘડી એવુંયે થાય, ભલે ખેતરમાં -
આમ જ વૈ જાય જન્મારો.

ચાર ચાર કોશ થકી થાળાં ઊભરાય,
ઓલ્યા ધોરિયાનાં પેટ જાય ફૂલી,
ધોરિયામાં જળ નહીં, રાજીપો જાય,
હંધી આપદાઓ જાય જીવ ભૂલી,
આઠેયે પ્હોર અહીં આવાં ગલતાન,
કેવો સુખનો તે આવિયો રે વારો !
એક ઘડી એવુંયે થાય, ભલે ખેતરમાં -
આમ જ વૈ જાય જન્મારો.

* શેઠે બેસીને... ઉક્તિ રઘુવીરભાઈની છે. + ઊંબીઓ - ઘઉંની ડૂંડીઓ

૧. વળવાનું છે

બાહર ઝળહળવાનું છે,
 અંદરથી બળવાનું છે.
 કોઈ પડોશીની માફક,
 પોતાને મળવાનું છે.
 બંધ ગલી જેવા ચાસો,
 ને એમાં વળવાનું છે.
 ફળફળતા જીવન વચ્ચે,
 સપનું થઈ ફળવાનું છે.
 ટેવ સમું છે આ હોવું,
 પડવાનું — ટળવાનું છે.
 આંખોને સપનાં દેખાડી,
 હૈયાને છળવાનું છે.

૨. રમકડું છે

દિલ તો એક રમકડું છે,
 પણ એ ભારે અકડુ છે.
 સતત ગર્જના જે કરતો,
 જાણી લેજો ફફડુ છે.
 વાત હૃદયની ના સમજે,
 જેનું ભણતર તગડું છે.
 કોમળ છે આખુંય જગત,
 બસ આ મન ખરબચડું છે.
 વાત સમાધિની કરતો,
 એ માણસ તો રખડુ છે.
 એથી નભ બદનામ થયું,
 સ્વર્ગ-નર્કનું લફડું છે.
 સૂષ્ટિ આખી જ્યાં ધબકે,
 એ હૈયું નાનકડું છે.

૩. ખબર આપી

પ્રથમ તો તેં તરસ આપી ને એ પણ માતબર આપી,
પછીથી દૂ...ર છે કેવી નદી એની ખબર આપી.
પરિચિત એ જ ભણકારા હૃદયને રાતભર આપી,
નિરંતર દોડતી ચારે દિશામાં તેં નજર આપી.
અડોઅડ ભીડમાં ચાલ્યા કરે પ્રત્યેક રસ્તે સૌ,
છતાં પ્રત્યેકને તેં ઉમ્મભર સૂની સફર આપી.
પ્રદૂષણ ભાગ્ય જેવું નીકળ્યું સૌ શહેરવાસીનું,
વસંતો હર બગીચાને અહીં ફૂલો વગર આપી !
બધું ભૂલી અને દોડ્યા કરે છે મોત લગ માણસ,
બધું દેખાય પણ જોતી નહીં કેં એ નજર આપી.

સમજ, મૌલા ! | સુધીર પટેલ

વાતમાં કેં પડે સમજ, મૌલા !
આપજે એટલી ધીરજ, મૌલા !
શબ્દની સૂણી બહુ ગરજ, મૌલા !
મૌનની દે હવે ઊપજ, મૌલા !
આપજે ના કોઈ નવી ઇચ્છા,
ચૂકવું છું પાછલું કરજ, મૌલા !
દિલમાં ઝળહળ રહે દીવો કાયમ,
માગું છું ક્યાં કોઈ સૂરજ, મૌલા !
અટપટું જેટલું દીધું જીવન,
મોત હો એટલું સહજ, મૌલા !
દ્વૈતમાં છે મજા દરશની ખાસ,
છો રહે છેટું એક ગજ, મૌલા !
વેરવિખેર છે ગઝલ 'સુધીર',
પીરોવું જો મળે તરજ, મૌલા !

બે કાવ્યો | મુકુન્દ પરીખ

૧. અખૂટ શ્રદ્ધાવાન

એક ઓરડાના ઘરમાં વસે છે
મારો ચિરંજીવી !
ઓસરી પાસે
ખુલ્લા ક્યારામાં
બેચાર ફૂલછોડ ઉછેરે છે
ને વહેતી ક્ષણોનું
વીણી વીણીને ગજવું ભરે છે !
મારો ચિરંજીવી
દિવસો, વરસો ને યુગોથી
પુષ્પોની પ્રતીક્ષા કરે છે !
કોણ જાણે
એના ફૂલછોડ ઉપર
ક્યારે ખીલશે પુષ્પો ?
મારો
ચિરંજીવી અખૂટ શ્રદ્ધાવાન !
એકથી ત્યાશી
ધર્યું ધૈર્ય
ને ચોરાશીએ પણ અણનમ !
એના ચિત્તે એક જ રટણ
એના છોડે પમરશે પુષ્પો
ને ઝળહળશે ઝાકળ !
મારો ચિરંજીવી...!

૨. સ્વ આકાશ

ભીતર
અંધારે
અજવાળે
નિત્ય ઊઘડતું
એક આકાશ !
સૂર્ય
ચંદ્ર
નક્ષત્ર
નિહારિકા
ધૂમકેતુ

ગ્રહ
 ઉપગ્રહ
 અરે બલેક હોલ....!
 ના... ના...
 કદી મળે નહિ જોવા.
 કેવળ
 અવિરત
 ધબકતું
 નિજ અસ્તિત્વ...
 કોણે
 ચિટકાવ્યાં
 આવરણ
 ને ઉપરણાં
 એની ઉપર..
 હું સતત ગૂંગળાઉં છું
 ને ઝંખું છું
 સદા મુક્તિ !
 મારે ઓગળવું છે
 સ્વ આકાશે...

પછી કામ થઈ ગયું | પારુલ ખાખર

જીત્યો પ્રથમ સ્વભાવ પછી કામ થઈ ગયું,
 છોકરા બધા લગાવ પછી કામ થઈ ગયું,
 બહુ બોલકા થયા તો સમાચાર થઈ ગયા,
 છૂપાવ્યા હાવભાવ પછી કામ થઈ ગયું,
 લઈ શ્રાપ ગત જનમનાં ફરી અવતરી તરસ,
 ખોદાવી એક વાવ પછી કામ થઈ ગયું,
 ઊભા રહી જતે તો વિસામા ઘણા હતા,
 ઠેકી ગયા પડાવ પછી કામ થઈ ગયું,
 જ્યાં નમ્રતા ચલણમાં નથી એ જગા ઉપર,
 છાંટ્યો જરી પ્રભાવ પછી કામ થઈ ગયું,
 ત્યાં દેર પણ નથી અને અંધેર પણ નથી,
 પહોંચાડી ફક્ત રાવ પછી કામ થઈ ગયું.

બે સોનેટ | દેવેન્દ્ર દવે

૧. ભાઈ

(શિખરિણી)

પહેલાં તો ભાઈ નિયમિત મને પત્ર લખતા
ભરી પાનેપાનાં સુઘડ નિજ હસ્તાક્ષર વડે
ઘણેરી વાતોની વખતસર શી જાણ કરતા
કુટુંબી-પાડોશી ખરખબર હો ગામભરની !
નિરાંતે સન્મુખે મુજ સહ કરે વાત મનની
અશી રીતે થાતું : મુખ નજર સામે તરવરે !
પ્રસંગે જ્યાં ભેગા ઘડીક મળતા તોય ખતની
કરે પૃચ્છા ! મારા ખત ન મળતાં વ્યગ્ર બનતા !
હવે ક્યાં એ ચહેરો-ચમક મળશે ?! ગામ જઈને
વળાવીને આવ્યો... તદ્દપિ ભણકારા પળપળે
મને વાગે જાણે ઝડપથી ટપાલી નીકળતાં
થતું આ આવ્યો લ્યો, નિકટ જઈને ભોંઠપ થતી...
લઈ જૂનો પત્રો ફરી ફરી કરું વાચન ગમે,
સ્મરી આવે ભાઈ હરવખત આંખો ટપ ઝમે !

૨. પુનરાવર્તન

(મિશ્રોપજાતિ)

ફાટીતૂટી ગોઠડી એકચિત્તે
સાંધી રહી દુર્બળ હાથ વાટે.
પાટી લઈ એકડ ઘૂંટતો હું
બેઠી કને કૌતુકથી નિહાળું :
કેવા મજાના કર દાદીમાનાં
ઘીમે ભરી લે બખિયા ! જરીકે
ના ભૂલચૂકે પડતી... ન દોરો
તૂટે... વહ્યાં વર્ષ ઘણાંય એને.
આજે રહી પૌત્રની ગાઠલીને
ચશમાં પહેરી બસ એ જ રીતે
દાદી સમી તું તરુ-છાંયડીમાં
સોયે ફરે એ ઝડપે છટાથી !
આવ્યું બધું યાદ — અવાક થાતો,
ભીનાશ આંખે — સ્મૃતિથી ઘવાતો !

ગામડું - ત્રણ ચિત્રો | હર્ષદ દવે

(૧)

જળરંગોમાંથી નીતરતું જળ
ખરી પડતું આંસુ
ગોધૂલિમાં રગદોળાનું ઘરભણી
ચૂલાના ધુમાડામાં વરાળ થઈ જતું
રંગોનું ટોળું
અંધકારમાં ઓગળતું.
પીળું પચ્ય પરોઢ પ્રગટતા
ફૂવામાં પડઘાય
નદીનું ખળખળ વહેવું.

(૨)

વડના ટેટા સાથે ટપકી પડતું એકાંત
ઊગે, તપે, આથમે દિવસ
ચહેરા પરની કરચલીમાં
આંખો પર હાથની છાજલી કરી તાકી રહે
ઝાંખું ઝાંખું ટીવીનું એન્ટેના
ફાનસની ફગફગતી જ્યોત
સ્મરણપટ પર વિલીન થતી.

(૩)

નિર્મળ નીર વહી જતાં હોય એવી
નદીના કાંઠે વસેલું ગામ
કવિની કલ્પનામાં ખંડેર નથી
એનું મન તો તરબતર
ખભે હળ ઉપાડીને
ખેતરના મારગે ચાલ્યો જાય
ઉજાસ ઊજવતો ખેડૂત...
પણ
આંખોમાં જળ સુકાય
કવિતામાં વહે અનરાધાર !

“તું તૈણ દિ'થી ઢોલને રેઢો જ નથી મૂકતો. આખો દિ' દોરિયું ખેંચ ખેંચ કરીને આંગળિયું છોલાઈ જાહે ! હવે ઢોલને મૂકીને રોટલા ખાવા આવી જા !”

“પણ હજી તો મારે મારાં નવાં લૂગડાં લેવા જાવું સે. એક આંટો મારી આવું. દરજી ક્યાં ઝટ લૂગડાં આપે એમ સે ?”

“પણ ઊના ઊના રોટલા, અને આ કઢી બધુંય ઠરી જાય સે !”

“શાક-બાક કાંઈ કર્યું, કે એકલી કઢી ?”

“અરે લહણ નાખીને રહાવાળું બટેટાનું શાક બનાવ્યું સે, અને રોટલાના બટકા ઉપર ચડે એવી કઢી !”

“કાલથી તો તારે રાંધવું જ નહિ પડે. પણ હું અબઘડી લૂગડાંની તપાહ કરીને પાછો આવું. !”

“તારે માનવું સે કે નથી માનવું ? લગન તારે ઘીરે સે કે સરપંચને ઘીરે ? લૂગડાં, લૂગડાં ને લૂગડાં, બસ એક જ વાત !”

વીરમ ઓસરી વચ્ચે ખાવા બેઠો.

કંકુએ થાળી વિરમની સામે મૂકી. પડખે, કઢીની તાંહળી મૂકી.

“થોડીક ચટ્ટણી શાકમાં નાખી દેને !”

“અરે, શાકમાં ચટ્ટણી તો દોથો ભરીને ઠબકારી સે ! લીલાં મરચાંય નાખ્યાં સે, તોય તને શાક મોળું લાગ્યું ?”

કંકુએ ચટ્ટણીનો વાટકો લંબાવ્યો. પછી ઘીની વાઢી શાકમાં નમાવી. અને બોલી, “આટલો બધો મસાલો નડે. કઢીમાંય ઘી લે !” ઘી રેડતી કંકુડીને વિરમે પૂછ્યું,

“ઘી વળી ક્યાંથી આવ્યું ?”

“ગમે યાંથી આવી ગ્યું, તું તારે ઝાપટને ! રાત દિ' ઊભે પગે ઢોલ વગાડવો, ઢોલે રમવું, એટલે ઘી તો ખાવું જ પડેને !”

ત્યાં તો કાનિયો આવ્યો. એ બોલ્યો, “વિરમ ! છગન મેરાઈને યાં લૂગડાં તૈયાર સે !”

“હાલને કાનાભાઈ, રોટલા ખાવા !”

“જમો, તમતમારે. હું તો ખાઈને જ આવ્યો.”

સરપંચને ઘેરથી જાન તો બીજે દિવસે જાવાની હતી. આજ સવારમાં ગણેશ બેસવાના હતા, ગ્રહશાંતિ હતી. નવી ને નવી જાત જાતની મોટરુની ‘લેન’ લાગી'તી.

સૂંડલો સૂંડલો દાગીના પે'રીને દીકરીયું, વવારું, બેનું અને ભાણેજું હડફ હડફ આંટા મારતી'તી.

આ બધું જોઈને વિરમને પોરહ ચડ્યો. એણે કાનાને પણ જોડ્યમાં રાખ્યો'તો. એક ઢોલ પોતાનો અને બીજો ઢોલ કાનજનો. બેય ઢોલી સામસામા રમતે ચડ્યા.

વિરમે, કાનજનો ઢોલ લઈને જમીનની ઉપર ઊભો મૂકી દીધો. ઢોલના ચામડાવાળી એક બાજુ સામે દેખાતી'તી. બીજી બાજુ જમીનને અડેલી હતી.

ઊભા કરેલા ઢોલ ઉપર એક જુવાને રૂપિયા પાંચનો સિક્કો મૂક્યો.

ઊભા કરેલ ઢોલની પડખે ઊભા રહીને વિરમે પોતાના ઢોલ માથે દાંડી દીધી. વિરમના ઢોલના અવાજથી હવામાં લહેરો ચડે. એનાથી પાંચ રૂપિયાનો સિક્કો ઊછળે. જાણે સિક્કો નાયતો ન હોય ? જોનારાને મજા પડે. ઊછળતો ઊછળતો સિક્કો જમીન ઉપર પડી જાય, એટલે, કાનજ એ સિક્કો લઈ લ્યે.

સુરતના અને મુંબઈના જુવાનો વિરમની સામે ગોઠવાઈ ગયા. સિક્કા મૂકનારની તો જમાવટ થૈ ગૈ. કોઈ બેનો સિક્કો મૂકે, કોઈ એક રૂપિયો મૂકે, તો પાંચ પાંચ રૂપિયાના બે સિક્કા એકસાથે મૂકે !

બધાય આ અનોખો આનંદ લૂંટવામાં મશગૂલ થૈ ગ્યા. શહેરમાંથી ગામડે આવેલ જુવાનોને મજા પડી.

આ રમતમાં એક જ મુશ્કેલી હોય છે. જો કોઈ સિક્કો, ઊછળતો ઊછળતો, ઢોલની કિનાર ઉપર જો જતો રહે, તો ઈ હેઠો જ ન પડે. ભલેને ઢોલી ઢોલ વગાડી વગાડીને મરી જાય !

પણ વિરમ જેનું નામ. એની દાંડી લગાવવાની કરામત એવી કે સિક્કો, હેઠો જ પડે !

પણ એક અળવીતરાએ પાંચના સિક્કા ઉપર જરાક તેલ ચોપડી દીધું. પછી તેલને જરાક લૂંછી નાખીને ઢોલામાથે સિક્કો મૂકી દીધો !

પાંચિયો બરાબર ઊલળ્યો નહિ !

વિરમ સમજી ગયો કે દગો થઈ ગયો છે. પણ એને, એની ડાંડી ઉપર વિશ્વાસ હતો. પાંચિયો થોડો થોડો ઠેકતો ઠેકતો ઢોલની કિનાર ઉપર આવી ગયો. પણ કિનાર ઉપર તેલને લીધે ચપટું થૈ ગ્યો. આમેય સિક્કો જો કિનાર ઉપર આવી જાય, તો એ સિક્કો, પડે જ નહિ, જ્યારે આ તો તેલવાળો સિક્કો ! ઢોલની કિનારીએ પડેલા સિક્કાને ધ્રુજારી લાગે નહિ, હવાની ઝપટ પહોંચે જ નહિ.

વિરમને પરસેવો વળી ગ્યો.

બધાયને જોવાની હવે મજા આવી. કુતૂહલ વધી ગ્યું.

આ તો વટ્ટનો સવાલ હતો ! બધાય કયે, “લઈ લે પાંચિયો, લઈ લે તું તારે !”

“ઢોલમાથે મૂકેલું નાણું અમારે પાછું નથી લેવું ! ભલે પાંચિયો નો પડે !”

વિરમ બોલ્યો, “નો કેમ પડે ?”

કાનજી બોલ્યો, “બધાયને પગે લાગીને, લઈ લેને બાપા !”

પણ વિરમે તો બૂંગિયો (એક તાલ) વગાડ્યો !

અરે, પણ આ શું ?

ધ્રુબાંગ, ધ્રુબાંગ, ધ્રુબાંગ, ગાજતાં ત્રંબાળું ઢોલનું ચામડું ચિરાઈ ગયું – ના વિરમનું કાળજું ચિરાઈ ગયું.

ઢોલીનો ઢોલ ફૂટ્યો. કો’કે તેલવાળો સિક્કો ઢોલમાથે મૂક્યો. ને સિક્કો ચોટી ગ્યો. સિક્કો મૂકનારને બધાય ઠપકો દેવા માંડ્યા. “તેં ગરીબનો ઢોલ ફોડ્યો ! આવો દગો કરાય ? લગન જેવા પ્રસંગે ! ઢોલીના નિહાકા લાગશે !”

વિરમના મોઢા ઉપરથી આનંદ ઊડી ગ્યો’તો. સરપંચે એક સો રૂપિયાની કોરી કડકડતી નોટ વિરમના હાથમાં મૂકી.

“લઈ લે, મૂઝા મા !”

વિરમ ક્યે, “નાગજી બાપા, ઢોલ તો કયેંક ફૂટેય ખરો, પણ સાંજે ફુલેકામાં હું શું વગાડીશ ? બીજો ઢોલ પણ મારા ઘરમાં સે, પણ આ તો અસલી ત્રંબાળુ ઢોલ ! મારા બાપદાદાએ એને ધીંગાણામાંય વગાડ્યો સે. ગામમાથે આફત વખતેય અમે આ ત્રંબાળુ વગાડીને, સીમવગડે કામ કરતા માણસોને ભેગા કર્યા સે !”

કંકુ અહીં જ હતી. ઈ વિરમ પાંહે આવી, ત્યાં તો વિરમની આંખમાંથી આંહુડાં પડી ગ્યાં.

કંકુ બોલી, “તું હવે ઘીરે આવી જા. આપણાં દખ દુનિયાને દેખાડાય નહિ. આપણાં દખ જોઈને દુનિયામાં કો’ક દાંત કાઢે !”

બેય માણસ ઘેર આવ્યાં. સરપંચને યાંથી કંકુએ લાડવા, ભજિયાં, દાળ, ભાત, શાક બધુંય મેળવ્યું’તું. કંકુએ થાળી મૂકી.

વિરમ ક્યે, “મને કોળિયો ગળે નૈ ઊતરે ! મારો ઢોલ ફૂટ્યો, મારું નસીબ ફૂટ્યું !”

એટલામાં કાનો આવી ગ્યો. એ બોલ્યો, “લ્યો વિરમભાઈ, તમારા ભાગના રૂપિયા !”

કાનજીએ રૂપિયાની ઢગલી કરી. બેયે અડધોઅડધ રકમ વહેંચી લીધી.

કંકુ બોલી, “મૂરતમાં જ આટલા બધા રૂપિયા ! તેલવાળો પાંચિયો જો નો મૂક્યો હોત, તો તો કેટલાય રૂપિયા થાત ?”

કાનજી બોલ્યો, “વિરમભાઈ, હિંમત રાખો, તમે ખાઈ લ્યો ! નો ખાવ, તો મારી સોગંદ ! ઊભે પગે ઢોલ ઢબકાવવો, ફૂદેડી ફરવી, ઠેકડા નાખવા અને વળી લાંઘણ કરવી ! એવું કોણે કીધું ?”

કાનજીએ લાડવો વિરમના મોઢામાં મૂક્યો. વિરમે ખાધું, કંકુએય ખાધું.

પછી કંકુ બોલી, “લખમણભાઈનો ઢોલ કેવો ?”
વિરમ બોલ્યો, “અસલ ઢોલ સે. મોટો કોઠી જેવડો ! પણ આપણે તો અબોલા
સે !”

“હું અબોલા ભંગાવીશ. હાલ્ય, મારી હાર્યે !”

“ક્યાં ?”

“ખારચિયે. બીજે ક્યાં ?”

“ખારચિયે નો જવાય, ક્યાંક મારામારી થૈ જાય !”

“હું ભેળી સું, અને મારામારી થાવા દઈશ ?”

કંકુ વિરમને ખેંચીને રોડ ઉપર લઈ ગઈ. રોડ ઉપર એ જ વખતે એક રિક્ષા
નીકળી.

“ઊભી રાખો, અમારે ખારચિયે જાવું સે !”

“રૂપિયા પાંચ થાશે !”

વિરમક્યે, “ડગલા વા છોટું સે, અને રૂપિયા પાંચ લેવા સે ?”

કંકુ બોલી, “કાંઈ વાંધો નૈ, પાંચના કાકા !”

રિક્ષાવાળો ક્યે, “બેહી જાવ !”

બેય પોગ્યાં ખારચિયે.

લખમણભાઈનાં મા ઘેર હતાં. ઘેર બીજું કોઈ નો'તું.

કંકુ ફૂલી. ફઈના પગમાં પડીને બોલી. “ફઈ, હું તો તમારી દીકરી સું. અબોલા
ભાંગવા આવી સું. અમારા ગના માફ કરજો.”

“અરે મારી દીકરી, તમે ક્યાં ગનો કર્યો સે ? પણ અમારી વઢકણી વઉને પોગાય
એવું નથી. લખમણેય કે'તો તો કે સાંકડી સગાઈમાં અબોલા રાખવા ઈ ખોટું કે'વાય.
આપણે કાયમ એકબીજાની જરૂર પડે. અટાણે તો બધાય વરણમાં એકસંપી થાવા માંડી
સે, આપણે જ કોઈ સમજતા નથી. બેહો બેય જણાં. હું ચા મૂકું.”

“ફઈ, અમારા ગામમાં ચારપાંચ ઘેર લગન સે, ઘણી મીઠાઈ આવી. હું તમને
મીઠાઈ દેવા આવી સું. તપેલું લાવો !”

કંકુએ લાડવાથી તપેલું ભરી દીધું.

ફઈ બોલ્યા, “તમારું ગામ મોટું, પટેલિયાવ મોટા મનવાળા સે. તમે તો
ભાગ્યશાળી !”

“ફઈ, તમારો ત્રંબાળુ ત્રણ દિ' માટે આપશો ?”

“ભલે, મારી ના નથી. હજી લખમણ અને એની ઘરવાળી બે દિ' પછી જ આવવાના
સે. ઈ આવે, ઈ પહેલાં તું ત્રંબાળુ આપી જઈશ ?”

“હા, પણ ફૂઈ તમને ઠપકો મળશે ?”

“મારા ઠપકાની ફકર્ય તું કરીશ મા. હું લખમણને સમજાવી દઈશ. એની ઘરવાળી

ઘડીક કકળાટ કરશે, પણ પછી સમજી જાશે. એનેય એની મા, આવીને વઢી ગઈ સે ! એની માએ કીધું, ‘તું સગાં-વઢાલાંમાં કજિયા કરસ અને એથી અમારું ખરાબ દેખાય સે.’”

વિરમ બોલ્યો, “એનું નામ જ ખાનદાની સારી શિખામણ દયે, એનું નામ માવતર”

“એમ તો અમારી ગંગાવહુ નથી સમજતી એમ પણ નથી. પણ ઉતાવળી થઈ જાય સે.”

“હવે બેહો ઘડીક” – એમ બોલીને ફૂલી ફઈએ, બે બકરી દોહી લીધી.

યા મૂક્યો. ચાને રાંધીરાંધીને કડક બનાવ્યો. મૂઢી ભરીને ખાંડ ઘમકાવી. બધાએ ટેસથી ચા પીધો.

ફૂલી ફઈએ ખીંટીએથી ઢોલ ઉતાર્યો.

કંકુ બોલી, ‘સરપંચને ઘીરે લગન સે. આજ કો’કે તેલવાળું નાણું ઢોલમાથે મૂકી દીધું ઈ સિક્કો ચોટી ગ્યો. વાત વટ્ટે સડી ગઈ અને તમારા ભત્રીજાએ ઢોલ ફોડી નાખ્યો !”

ફૂલી ફઈ બોલ્યાં, “બનવાકાળ બન્યે જાય સે. આપણે પાંચ-પંદર દિ’ કમાવાના આવે. એમાં મારો ઢોલ ક્યાં ટૂટી જાવાનો સે ? બીજા કોઈ માગે, તો તો નો અપાય. પણ તમે તો ઘરના જ કે’વાવ.”

જાણે જૂના મિત્રને મળતો હોય, એમ વિરમે ઢોલ હાથમાં લીધો. દોરીના તંગ તાણેલા જ હતા.

રાત્રે ફુલેકું ચડ્યું. વિરમે નવાં લૂંગડાં પહેર્યાં, અને માથે ચૂંદડીભાતની પાઘડી ચડાવી. ગળામાં ઢોલ, હાથમાં કરામત, અને પગમાં થનગનાટ. વિરમ અને કાનજી બેય રંગમાં આવી ગ્યા. સામસામા ફૂદડી લેતા જાય, સામાસામા મોરચા માંડીને રમતા જાય, ઢોલ માથે થાપી દેતા જાય, ઊંચા ઊંચા ઠેકડા લગાવે !

સુરતવાળાને તો મોજ ચડી ગઈ. કાનજીથી નાનો નરસી ખોળો ધરીને પાછે પગે હાલતો’તો એના ખોળામાં દહ દહની નોટું પડવા માંડી. – કો’ક તો સો રૂપિયાની નોટ પણ નાખે. કરોડપતિને શું હિસાબ હોય ?

ઢોલી લાડ કરતો જાય, અને રમતો જાય

અવસર વીત્યો.

વિરમ અને કાનજીએ શીખ દેવાની હતી.

સરપંચે રૂપિયા સો સોની પાંચ નોટું કાઢી.

“રંગ છે, રંગ છે, ઘણું જીવો મારા અન્નદાતા. ઘણું જીવો માવતર. ઘણું જીવો લાખુંના પાલનહાર.”

સરપંચ બોલ્યા, “રાજી !”

વિરમ કયે, “રાજીના રેડ !”

પછી વિરમ બોલ્યો, “દૂયો જાંગીના !”

બેય ઢોલીએ ઉમળકાભેર જાંગીના વગાડ્યા.

ઢીબાંગ, ઢીબાંગ, ઢીબાંગ !

વિરમ અને કાનજીની ઢાંડીએ સીમાડા ગજાવ્યા હો ! જાંગીના મેલ કહો કે તરઘાયો કહો, આ જાંગીના સૂર ઢીંગાણા વખતે વગાડાય. ગામમાથે આફત હોય. ત્યારે વગાડાય, એ સાંભળીને લોકો ભેગા થઈને બચાવ કરવા તૈયાર થઈ જાય, શૂરાતન ચડે.

કેટલાક મે'માનને તો સરપંચે રોક્યા'તા. એક મે'માન બોલ્યા, “ઢોલી, આવતે મહિને તારો ઢોલ લઈને સુરત આવીશ ?”

વિરમ બોલ્યો, “જરૂર આવીશ. પણ મારા જેવો જ રમનારો મારો ભાઈ લખમણ સે. અને ત્રીજો આ કાનજી ! અમને ત્રણેયને તેડાવો, તો જમાવટ કરી દઈએ.”

સુરતના શેઢિયા ક્યે, “સરપંચ, આ ત્રણેયને લાવજો. હું જાતાં-આવતાંનું ભાડુંય આપીશ.”

સરપંચ બોલ્યા, “ભાડાની તો ચિંતા જ ક્યાં છે ? અમે આઠ ગાડીયું ભરીને તમારે યાં આવવાના છે. ત્રણેયને અમે અમારી ગાડીમાં જ લાવશું !”

સરપંચ કહે, “જો, વિરમા, મે'માન રાજી થૈ ગ્યા. હવે મોજ કર્ય !” વિરમે અને કાનાએ ફરીથી ઢોલની રમત ઢેખાડી. મે'માનનાં દુખણાં લીઢાં, પાઘડીયું મે'માન સામે ઉતારી.

“ખમ્મા, ખમ્મા, મે'માનુંને ઘણી ખમ્મા. ભગવાન તમારા કોઢાર અભરે ભરે; ભગવાન તમને ઝાઝી રખ્ય આપે. અમારા ગરીબના તમે આઢાર, તમને માતાજી સુખી રાખે” – મે'માને રૂપિયા સો-સોની નોટ બેય, ઢોલીના હાથમાં મૂકી.

વિરમની રમત જોવા, ફૂલી ફઈ પણ આવ્યાં'તાં. એની આંખમાં આંહુડાં આવી ગ્યાં. “વિરમની વાંહે પોતાનો લખમણેય રળશે, એની નામના થાશે, મારી માતાજીએ ભલું કર્યું.”

લખમણ અને એની ઘરવાળી ગામતરે ગ્યાં'તાં, યાં એણે પોતાના ભાઈ વિરમનો ઢોલ ફૂટ્યો, ઈ સમાચાર જાણ્યા. બેય માણસ બહાર ગામથી સીઢા ફુલેકા ટાણે આવી ગ્યાં.

બઢી વાત ફૂલી ફઈએ કરી. અબોલા ભાંગ્યા. સહુ હેતપ્રીતથી મળ્યાં, ચા-પાણી પીઢાં.

લખમણને થયું વિરમના પરતાપે સુરત જોવાનું મળશે. કમાણીના દરવાજા ઊઘડી ગ્યા.

“ઈ તો બઢુંય ઢીક થયું, વિરમ વગર મનેય ગમતું નોતું. અબોલા ભાંગ્યા, ઈ જ મોઢી વાત !”

ઠાવરચોક તરફથી ઊપડતે પગે આવી રહેલો નંદો અચાનક ‘કૂકડાછાપ તમાકુ’ની દુકાન સામે અટકીને ઊભો રહી ગયો. રસ્તાની સામેની બાજુએ ઊભેલા ગુણાએ આ જોયું ને મનોમન બબડચો : ‘નક્કી, કશુંક ભુલાઈ ગયેલું સાંભરી આવ્યું હશે, તે ફરીથી ભુલાઈ જાય તે પહેલાં કો’કને કહી દેવા માટે ઊભો રહે ગ્યો લાગે છે ! જોઉં તો ખરો કે શી વાત છે !’ – ને હળવે પગલે નંદા તરફ ગયો અને દુકાનનું નવું પાટિયું ને તેમાં ચીતરેલ કૂકડાને ધ્યાનથી જોઈ રહેલ નંદાના ખભે હળવી ટપલી મારી.

નંદો ચમક્યો, ‘અરે ! ગુણા, તું ? આંઈ ક્યાંથી ? તને જ એક કહેવાની હતી.’
‘કેવી વાત ? ને મને જ કહેવાનું કોઈ કારણ ખરું ?’

‘જો તું, આમ તો બધે ‘ડિટેક્ટિવ’ કર્યા કરે છે, પણ તને એક મુદ્દાની વાતની તો ખબરેય લાગતી નથી !’

પોતાને જાણવા જેવી વાત નંદો તેની પહેલાં જાણી લાવ્યો છે તેનો અણગમો ગુણાના મોં પર વાંચીને નંદાએ વાત માંડી –

‘જો ગુણા, આ દોઢ-બે મહિના પહેલાં બટુકને પ્યારઅલી જોડે થોડી ચડભડ થયેલી. પ્યારીયાએ તારી જોડે શરત મારી છે, પણ મારો વા’લો ફોડ નથી પાડતો કે માસ્તરને ખતેથી તેણે ધાબળી ઉતરાવી કે નંઈ ! કશો પુરાવો આપતો નથી.’

બટુકે એને રોકડું કહી દીધું – આજકાલ કરતા ઘણા શનિવાર વધ્યા ગ્યા. કાં તો ખાતરી કરાવ ને કાંતો બધાને પાલ્ટી આપી દે !

પ્યારઅલીએ દાંડાઈ કરી, કહે : મેં તો આવતો શનિવાર એટલું જ તો કહ્યું તું. જેટલા શનિવાર આવે તે આવતા જ ગણાય. મેં કશીયે તારીખ કે તિથિની કબૂલાત ક્યાં કરી’તી ?

બટુક ઊકળી પડ્યો, કહે : ભાઈ, પ્યારભાઈ ! આ તરકવેડા રે’વા ઘો; ભલે તેં વેપાર નથી કરી જાણ્યો, ને કર્યો ત્યારે ખોટનો કર્યો છે; પણ વેપારીનો દીકરો તો ખરોને ?! થોડીક શરમ રાખ્ય, ને હવે મને છેલ્લો વાયદો ને છેલ્લી મુદત જણાવી દે, બાકી આવી દાંડાઈ નો હાલે ! પ્યાર અલી થોડોક ઢીલો પડ્યો ને વચન દીધું : આ માગશર મહિનાના છેલ્લા શનિવાર પહેલાંના ગમે તે શનિવારે ધાબળી ઉતરાવી દઈશ, ને જો એમ નો કરું તો આપડા તરફથી પાલ્ટી પાકી; બાપના બોલથી !

ઝીણી આંખ કરીને નંદાની વાત સાંભળી રહેલ ગુણો જાણે કે હોંશમાં આવી ગ્યો, ને કુતૂહલને ખાળતો હોય તેમ, પૂછવા ખાતર પૂછતો હોય એમ હળવેથી પૂછ્યું :

‘હવે તો પોષ મહિનો ચાલે છેને ? અને આ હવે આવશે ઈ તો બીજો કે ત્રીજો શનિવાર ખરું ?’ એટલામાં દુકાન વધાવીને આવતો ટપુ ત્યાં ઘડીભર અટક્યો, અને શી વાત ચાલે છે એવું પૂછવા જતો ત્યાં ત્રણેની નજર નજીકથી લફડ-ફફડ કરતા ઉતાવળે ઉતાવળે જતા ગણેશ પર પડી. ગણેશે સહેજ આગળ જઈને કોક ગામડિયા જેવા જણને રોક્યો, કશીક વાત કરી, પછી આંગળીના વેઢા ગણવા લાગ્યો – ત્રણે જણા સમજ્યા કે પેલાનું જોશ જોઈને છૂટો કરશે !

પણ ટપુએ અવળા ફરીને ઊભેલા ગણેશને ધ્યાનથી જોયો ને બોલ્યો : ‘આં ગણેશની ભગવી કફની તો હમણાં સિંવડાંવી છે, પણ ઠેઠ ઠેઠે ઘૂંટી પાંહે છેડે જતાં ફાટેલી કેમ લાગે છે ?’

ગુણો તર્ક લડાવવા માંડ્યો : જો કોકની હાર્યે બાખડ્યો હોય તો તો આગળથી ફાટે, રોજ ટેશને જાય છે તે ખીલી ઊપસેલા બાંકડે બેસી ગ્યો હોય તો પૂંઠેથી ફાટે, પણ આ તો ઠેઠ ઘૂંટી પાંહે ને પાછળથી ને વળી બરોબર વચ્ચે ?! સમજણ પડતી નથી...

નંદાએ સલાહ આપી : ‘એમ કર્ય, ગણેશને જ બોલાવીને પૂછી જો, નહીં તો તને રાતે ઊંઘ નહીં આવે !’

ને ટપુએ ગણેશને સાદ દીધી : ‘અરે જોષી મારાંજ, આંઈ પધારો !’ ગણેશનો ખેલ પૂરો થયો લાગ્યો, કશુંક રળેલોય હશે તે હસતો હસતો આવીને ઊભો. ને ગુણાએ પૂછી નાખ્યું – ‘આ કફની...?’ ગણેશ અર્ધા સવાલે સમજી ગયો, ખડખડાટ હસી પડ્યો ને વારતા માંડી :

‘બાપલા, શું વાત કરું ? આ ચરમાળિયાની મઢીના બાપુ એક વાર રસ્તામાં ભેટી ગ્યા, કહે : ભગત, આજકલ ભગતિ તો બોત બઢ ગઈ હે ! શનિવાર કો બોત ચઢવા હોતા હે, નારિયલ, પરસાદ, આકડેકી માલાંયે ઓર દાદા કો તેલ; કિતના બાંટે ? ક્યા કરે ? એસા કર, અગલે દિતવાર કો મઢી પે આ જાના, મેં તેરે લિયે, બચ્યોં કે લિયે, સબ અલગ કરકે રખ્ખૂંગા...

હું તો રવિવારે સવારો-સવારમાં પોગી ગ્યો. ટાઢ તો ઠીક હતી. પણ બાપુ તો ઉઘાડા ડિલે બેઠા’તા. મને આંગળી ચીંધીને મારા સારુ રાખેલ પરસાદની ટોપલી દેખાડી. મેં પરસાદ થેલીમાં ભર્યો ને જતાં પહેલાં બાપુને પગે લાગવા વળ્યો. જોયું તો બાપુના પગ પાંહે એક ગરમ ધાબળી પડી’તી. મેં પૂછ્યું : બાપુ, બહોત ઠંડી હે, ઓર આપ તો ખુલ્લા...

બાપુ કહે : મુજે ઠંડ નહીં લગતી. એસા કર, યે ઉઠા લે..

હું તો રાજીનો રેડ, પરસાદ મળ્યો ને ટાઢના દા’ડામાં ધાબળીયે મળી. પણ ચાલવા કરું ત્યાં બાપુ કહે : દેખ, મંદિરકે પીછે વાડામેં કૂતરી વ્યાઈ હે. રાતમેં ઉસકે જો બચ્યે હે, છોટે છોટે, રોતે હેં રાત ભર... એસા કર, યે ધાબળીકો કૂતરીકી બખોલમેં બિંછા

દે...

શું કરું ? મેં તો ધાબળી ખોલી, ઉકેલી, પાછી સંકેલી ને માપસર કરીને કૂતરીની બખોલમાં પાથરી. ગલ્ફડિયાં આમતેમ રમતાં'તાં ને કૂતરી થોડેક દૂર જરાક ઊંચી જગ્યાએ બેસીને તડકો ખાતી'તી. મને બખોલની પાંહે જોયો કે એ તો રમરમાટ કરતી દોડીને મારી વાંહે પડી. એને લાગ્યું હશે કે હું એનાં ગલ્ફડિયાં ચોરવા આવ્યો છું... હું તો ભાગ્યો, પણ કૂતરી તો આંબી ગઈ ને આ ભગવી કંથાને ફાડી કાઢી. મારી તો રાડ ફાટી ગૈ. પણ બાપુએ પડકારો કર્યો એટલે ઊભી રઈ ગૈ, ને પાછી વળી ગઈ – કફની તો ફાટી પણ મને તો બીક હતી કે પિંડીમાંથી લોચો લઈ લેશે ! પરસાદની થેલી લેવાયે નો રોકાણો...”

‘પછી, પરસાદનું શું કર્યું ?’ ગુણાએ મુદ્દાનો સવાલ કર્યો.

‘શું કરે ? મારા છોકરાને મોકલીને મંગાવી લીધો. આ કૂતરાંની જાત તો માણહમાતરની ગંધ વરતે, ઓળખી કાઢે !’

મનની ચોળપચોળ રોકીને ઊભેલા ગુણાએ પૂછ્યું : ‘ધાબળી કેવી હતી ? નવી કે જૂની ? કેવા રંગની હતી ?’

‘આછા ભૂખરા રંગની, સિલેટિયા જેવા રંગની. ખાસ જૂની તો નો’તી, ને બહુ નવીયે નો’તી..’

‘એનાં છેડાં ઓટેલાં હતાં ?’ – ટપુએ પૂરક પ્રશ્ન કર્યો.

‘ના, છેડા ઓટેલા નો’તા. કશું ઓટણ કે ભરત એમાં નો’તું.’ ને ટપુ તાળી પાડી ઊઠ્યો ને લાગલું જ ગુણાને કહી નાખ્યું : ‘ગુણાભાઈ, હવે પાલ્ટી આપવાની તિયારી કરો !’ ગુણાએ ટાઢકથી જવાબ વાળ્યો : ‘ધાબળી ભલે ઉતારી દીધી, મુદત ક્યાં પાળી છે ? દાંડાઈ કરતાં તો મનેય આવડેને ?!’

તા. ૧૧-૧૦-૨૦૧૨ રાત્રે ૧૦-૩૦ પછી

બે-ત્રણ વરસથી ચસકો લાગ્યો છે, માનોને ક્રિકેટના જેવો. સાહિત્યનું નોબલ ઇનામ જાહેર થવાની તારીખની જાણ થાય ત્યારથી આંગળીના વેઢે દિવસો ગણ્યા કરવાના. અને એ તારીખ આવે એટલે ટીવીની ચેનલો બદલ્યા કરવાની અને ખાસ તો ઇન્ટરનેટના બને એટલાં બારીબારણાં ખોલી ખાંખાંખોળાં કરતા રહેવાનું.

કારણ માત્ર એટલું જ કે જાપાની કથા-વાર્તાકાર હારુકી મુરાકામી મને ગમે છે. તેના પ્રતીક તરીકે તેની એકાધિક રચનાઓના અનુવાદ પણ કરેલા છે. ‘આ વખતનું ઇનામ એને જ મળશે.’ એવી ડંફાસ મિત્રોમાં બે વરસથી મારું છે અને ખોટો પડું છે. ને આ વખતે પણ સ્વીડીશ અકાદમીએ જાહેર કર્યું : સાહિત્યનું નોબલ ઇનામ : લોકકથાઓ, ઇતિહાસ, સાંપ્રતજીવનનું ભ્રમણાયુક્ત વાસ્તવવાદમાં મિશ્રણ કરી આલેખન કરનાર ચીની કથાકાર ‘મો યાન’ને ફાળે જાય છે. મો યાન ! અણધાર્યું અજાણ્યું નામ. મનમાં ફરી એક વાર ખોટા પડ્યાની ચરચર. કમ્પ્યૂટરના સ્ક્રીન પર અંગ્રેજીમાં, ચીનીમાં અને અનેક ભાષાઓમાં અભિનંદની ઝડી વરસતી હતી. મેંય રિવાજ મુજબ પરાજિત ટીમના ખેલાડીની જેમ વિજેતા ટીમના કેપ્ટનને એક નહીં બે બે અભિનંદન પાઠવ્યા. એક ગરવી ગુજરાતીમાં : હાર્દિક અભિનંદન. આપને વાંચ્યા નથી, હવે વાંચીશ. ને બીજો અંગ્રેજીમાં.

મો યાનનાં પુસ્તકોની ભૂખ લોકોમાં આજે જ, અરે, અત્યારે જ ઊઘડી હતી ! ઓન લાઇન ઈ.હાટડીઓ પર ખરીદી માટે સામટા દરોડા પડ્યા હતા. તે તળિયાંઝાટક (sold out)નાં પાટિયાં ઝૂલતાં હતાં. એક નસીબદાર ગ્રાહકે તો કોમેન્ટ પણ મૂકી : ‘હું ખરીદી માટે દોડ્યો તો ખરો, પણ શરમની વાત એ છે કે મેં હજુ સુધી તેમનો એક શબ્દ પણ વાંચ્યો નથી.’ હવે બીજાઓ માટે હાટડીઓના બંધ બારણે પુસ્તકોનાં રેપરની રંગબેરંગી કાપલીઓ લટકતી હતી. Falling Rain on a Spring Night (૧૯૮૧) – વસંતની રાત્રિમાં વરસતો વરસાદ, Red Sorghum – રાતી જુવાન (પ્રથમ ચીની આવૃત્તિ : ૧૯૮૭, ઈંગ્લિશ આવૃત્તિ : ૧૯૯૩), The Garlic Ballads – લસણનાં લોકગીતો (પ્રથમ ચીની આવૃત્તિ : ૧૯૮૮, જાહેર રીતે ચીની સામયિક ‘ઓક્ટોબર’માં પ્રકાશિત, ઘણા લોકોના દાવા મુજબ આ લખાણ કેટલોક સમય અટકાયતમાં હતું, પણ ખરેખર એમ નથી. પછી ઈંગ્લિશ આવૃત્તિ : ૧૯૯૫), The

Republic of Wine - દારૂનું લોકતંત્ર (નવલકથા પ્રથમ ચીની આવૃત્તિ : ૧૯૮૨, ઇંગ્લિશ આવૃત્તિ : ૨૦૦૦), Shifu: You'll Do Anything for a Laugh - શિક્ષુ આવી તે કંઈ ગંમત (મજાક) હોય ! (ટૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ, પ્રથમ ચીની આવૃત્તિ : ૧૯૯૯, ઇંગ્લિશ આવૃત્તિ : ૨૦૦૦), Big Breasts & Wide Hips - તગડા સ્તન ને પહોળા નિતંબ (પ્રથમ ચીની આવૃત્તિ : ૧૯૯૬, ઇંગ્લિશ આવૃત્તિ : ૨૦૦૫), Life and Death Are Wearing Me Out - જીવન અને મૃત્યુએ મને ઉતરડી નાખ્યો (પ્રથમ ચીની આવૃત્તિ : ૨૦૦૬, ઇંગ્લિશ આવૃત્તિ : ૨૦૦૮) અને Frog - દેડદો (એક બાળકની નીતિના કારણે વૃદ્ધ જનસંખ્યા વધવાથી સર્જાયેલ વિકટ સ્થિતિ આધારિત તાજેતરમાં લખાયેલી અને ૧૯મી સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૨ના રોજ દેશના પાંચ સર્જકો સાથે મળેલ '૮મા માઓ દુન સાહિત્ય ઇનામ' પામેલી નવલકથા. ઇંગ્લિશ અનુવાદ ૨૦૧૩-૧૪માં પ્રગટ થશે). બધા ઇંગ્લિશ અનુવાદો હોવર્ડ ગોલ્ડબેટ (Howard Goldblatt, Professor of East Asian Languages and Literatures at the University of Notre Dame.) દ્વારા થયા છે. (ભૂલચૂક લેવીટેવી.)

બારના ડંકા વાગી ગયા હતા. દિવસ બદલાઈ ગયો હતો. દુનિયામાં ૧૨મી ઓક્ટોબરનું ચલણ હતું. બધી વેબસાઇટો 'પહલે હમ'... 'પહલે હમ'... બોલતી રઘવાઈ થઈ હતી. ને મો યાનનાં સત્તાવન વર્ષોની નાનીમોટી, નવીજૂની બધી ઘટનાઓના નાનામોટા ધોધ વહાવતી હતી.

૧૭મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૫૫ના રોજ ચીનમાં ઉત્તરપૂર્વમાં આવેલા શાનડોન્ગ પ્રાંતના ગાઓમી નગરમાં ખેડૂત કુટુંબમાં મો યાનનો જન્મ. દસ વર્ષે તો (૧૯૬૬-૭૬ની સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિના સંદર્ભે) નિશાળને રામ રામ કરવા પડ્યા. (પન્નાલાલ પટેલ યાદ આવે જ આવે...) તેલની ઘાણી (ઓઈલ મિલ)માં જોતરાયો. તેલના દીવે (જૂની પેઢીના અનેક નેતાઓની જેમ) વાંચ્યું. ગામડામાં પુસ્તકો મળે નહીં. મળે તો ઘઉંના સાટે ખરીદે... (આ તેમનું મૌલિક પરાક્રમ.) નવું પુસ્તક વાંચી કિશોર મો યાનના મગજમાં રાઈ ભરાઈ જતી. 'દુનિયાનો સૌથી જ્ઞાની પુરુષ તો હું જ છું !' કંઈ નવું ના મળે તો શબ્દકોશ વાગોળ્યા કરે ! તેની અધૂરપ-ભૂલો શોધવા ! આ બધું મો યાન બોલતા હતા. ઇન્ટરવ્યૂ આપતા હતા. વતનના ગામ ગાઓમીમાં. ચીનીભાષામાં. તેની સાથે સાથે અથવા પાછળ પાછળ અંગ્રેજી અનુવાદના વેરવિખેર ટુકડાઓ આમતેમ રજળતા હતા.

મો યાન :... વાળુ કરીને નવરો થયો હતો ત્યાં સ્વીડીશ અકાદમીના મંત્રીનો ફોન રણક્યો ને વીસ મિનિટમાં તો... દુનિયાનો ખૂણેખૂણે જાણી ગયો... ખરેખર તો મારા માટે ઘણી પાતળી (સ્લીમ) તક હતી. વિશ્વમાં અને ચીનમાં ઘણા સારા લેખકો છે. કેનેડાના એલિસ મનૂરો અને જાપાની હારુકી મુરાકામી (Canada's Alice Munro and Japanese novelist Haruki Murakami.) સાથે હું નોમિનેટ હતો. એમાંય

મુરાકામી તો ચીનમાંય ઘણા લોકપ્રિય. (મુરાકામીનું નામ વાંચી મારી આંખમાં ચમક આવી ગઈ. મારી ડંફાસમાં સત્યાંશ દેખાયો. હારુકીને સન્માન આપતા મો યાન પ્રત્યે માન ઊપજ્યું.) એ સૌની સાથે હુંય (મો યાન) હરોળમાં ઊભો હતો.

મો યાન મારું ઉપનામ. એનો અર્થ (Don't speak) 'બોલ મા.' મતલબ મૌન. (મો યાન અને મૌન, ચીની અને સંસ્કૃત કેટલાં મળતાં આવે છે.) મૂળે હું આખાબોલો ને બકબકિયો. તેથી મારી જાતને મૌનનું મહાત્મ્ય સતત સમજાવવા, ખાસ મારા માટે જ આ નામ રાખ્યું છે. મૂળ નામ ગુઆન મો યે (Guan M'oye').

કમ્પ્યુટર સ્કીનના ઝીણા અક્ષરોથી કંટાળેલી આંખોની મદદે ઓર્થિતી એક ફિલ્મ દોડી આવી. ચીની દિગ્દર્શક ઝાન યુમીએ (Zhang Yimou) લેખકની ખૂબ જ યશદાત્રી અને લોકપ્રિય રચના - Red Sorghum - લાલ જુવાર - નવલના આધારે એ જ નામથી એવોર્ડવિનિંગ ફિલ્મ બનાવી છે. તેની આઠદસ મિનિટની કેટલીક ક્લિપ્સ યુ ટ્યૂબ પર મળી ગઈ.

લાલ જુવાર જોઈ છે ? ખાધી છે ? કંટોલના જમાનામાં મળતી. ખાતાપીતા ઘરનું કોઈ લેતું નહીં, પણ મારી બા લેતી. ઢોરને ખવડાવતી, સાટામાં શાકપાંદડું લેતી ને હોળીમાં ધાણી ફોડાવતી. મધ્યમ વર્ગની લકઝરી એ ગરીબોની જીવાદોરી. ભૂખ્યાં જનોનો જઠરાગ્નિ તો શું ભારત કે શું ચીન... બધે જ સરખો જ.

મો યાનના વતનની પૃષ્ઠભૂમિ અને વીસમી સદીના પ્રથમ દસકાનો સમય. (છપ્પનિયો દુકાળ, સૌરાષ્ટ્રના બહારવટિયા અને માનવીની ભવાઈ યાદ આવે.) દશ્યો દેખાય. વેરાન ભૂમિ, નવચૌવનાને પાલખીમાં લઈ જતા કહાર. તેમાં એક (કદાચ) તેનો પ્રેમી. પડદામાં હાથ નાખી સુંદરીના બુટને સ્પર્શે. સુંદરી પામી જાય. લાલ (રિપીટ લાલ) જુવારનાં લહેરાતાં ખેતર. સંતાયેલા લૂટારા પ્રગટે. અને હિંસાનાં દશ્યો. યૌન હિંસા, બંદૂકની અણીએ શોષકો ઊભો પાક કપાવે. પરસેવો પાડતાં મૂક ખેતમજૂરો ઘવાય અને મરે. સામી વાંઝણી પ્રતિક્રિયા પણ કરે. ભાવ સમજાય. ભાષા ન સમજાય.

એકાએક એક અશબ્દ ક્લિપ મળી ગઈ. માત્ર સંગીત. વાંસળીમાં લોકગીતની પંક્તિ જેવી વારંવાર પુનરાવર્તન પામતી સાદી સરળ મધુર ધૂન રેલાયા કરે. શરૂઆતનાં સંવાદી દશ્યો મન ડોલાવી જાય. પછી મંદ ગતિએ ઢોલ પર વિલંબિત લયમાં વાગતા ટકોરા સંભળાય. સામટા સહસ્ર કંસોની આજ્ઞા વર્તાય. વધતી હિંસા સાથે ઢોલનો લય દ્રુત થતો જાય. ફિલ્માંકન, સંપાદન, અભિનય, ઇફેક્ટ્સ બધું લય મુજબનું. સુરેખ. રાત સુધરી ગઈ.

સવારે અમદાવાદી ગુજરાતી છાપું જોયું. રાબેતા મુજબનું. મો યાનની ઘટના વચ્ચેનાં પાનાંમાં જાહેરખબરો વચ્ચે ચગદાઈ ગઈ હતી. ખેર, ઇન્ટરનેટ ઝિંદાબાદ. મો યાનને મળીએ. તે પત્રકારો સાથે વાતે વળગ્યા છે.

મો યાન : નોબલ મળવાથી ચીની સાહિત્ય પર દુનિયાની વધારે આંખો મંડાશે. રાજકારણનો નહીં, સાહિત્યનો વિજય છે.

પરિસ્થિતિ જરા વિકટ હતી. બોલાતી ચીની ભાષા ન સમજતા કાન કષ્ટાત્તા હતા. ને આંખો કંઈક સમજાતું ગોતવા જ્યાંત્યાં ઈંગ્લિશ સુંઘતી હતી. મારી નજર તેમના ઘરના દરવાજે મંડાઈ. ત્યાં કાળી શાહીથી સુઘડ અક્ષરોમાં એક મુક્તક લખાયેલું હતું. મને ગમ્યું. તેનો મર્મ હું હરિગીતમાં ગાતો રહ્યો :

શીલ ને સદ્ભાવથી વિકસે છે વેલી વંશની

(ને) શબ્દના સેવન થકી લીલી રહે હર પાંદડી.

મજા પડી ને રસ્તો પણ જડી ગયો. વહે હું બોલતા મો યાનનો અહેવાલ વાંચવા લાગ્યો.

મો યાન : વાચકો ?... જુઓને નવરાશ સમય ઓન લાઇન ચેટિંગમાં ને કાનમાં બટન ખોસી સંગીતના નામે ન જાણે શું શું સાંભળવામાં જાય છે. આ બધું વાચનનો સમય ઘટાડે છે.

- ના રે ના. મને નોબલ મળવાથી ચીની લોકોની વાચનની ટેવ સુધરી જશે એમ માનવાની કોઈ જરૂર નથી. જુઓને, ચાઇનીઝ અકાદમી ઓફ પ્રેસના સર્વેક્ષણ મુજબ ૨૦૧૧માં સામાન્ય ચીની નાગરિક વરસનાં ૪.૩ પુસ્તક વાંચે છે. પશ્ચિમનાં ગામડામાં તો એથીય ઓછું વાંચન છે. (વિરામ) (આંકડાશાસ્ત્રીઓ, આપણા શું હાલ છે ?)

- હું ગંભીરતાપૂર્વક કહું છું કે વિશ્વભરમાં જો કોઈ સૌથી વધારે ઉપેક્ષિત, વેરાન, તારાજ અને એકાકી ક્ષેત્ર હોય તો તે સાહિત્ય છે. ના, આથી ગભરાવાની જરૂર નથી. મેં એક લેખ વાંચેલો. જેમાં ૧૯૩૦માં હોલિવુડની ફિલ્મોનું જગતભરમાં કામણ જોતાં એક લેખકને ચિંતા હતી કે હવે નવલકથાના વાચકો રહેશે જ નહીં. આજે તો ફિલ્મો ઉપરાંત ઇન્ટરનેટ, ટીવી વગેરે લોકોને સાહિત્યથી માઈલો દૂર લઈ ગયા છે. છતાં આજે દસકાઓ પછી પણ લોકો સાહિત્ય પ્રત્યે આશાન્વિત છે. હું કહું છું કે સાહિત્ય ક્યારેય મરવાનું નથી. સાહિત્ય એ ભાષાની કલા છે. ભાષાના સૌંદર્યનું સ્થાન અન્ય કલાનાં સૌંદર્ય લઈ શકે નહીં. તમે કોઈ પ્રશિષ્ટ સર્જકને વાંચો છો ત્યારે ભાષાના સૌંદર્યથી રસાયેલાં પાત્રો અને તેમનું ઘડાતું ભાગ્ય તમને જકડી રાખે છે. હું માનું છું ભાષાના સૌંદર્ય અને નાદની મોહિની અન્યત્ર પામવી અશક્ય છે.

- હા, 'લાલ જુવાર', 'તગડા સ્તન અને પહોળા ઢગરા' પરથી ફિલ્મો બની છે. નવલકથાનું ફિલ્મમાં સફળતાપૂર્વક રૂપાંતર થાય તો લેખકની લોકપ્રિયતામાં વધારો થઈ શકે છે. એવોર્ડ-વિનિગ ફિલ્મ 'લાલ જુવાર'ના અનુસંધાનમાં મારું આ અવલોકન છે.

- હા, નોબલ મોટું ઇનામ ખરું, પણ સર્વોપરી નહીં. કારણ આખરે એ એક

જ્યુરીનો અવાજ રજૂ કરે છે. (સમગ્ર માનવસમાજ કે કાલત્રયીનો નહીં.)

કેટલા દોડિયા ? (મો યાનનો હસવાનો અવાજ) મળશે. લગભગ ૧.૨ મિલિયન યુ.એસ. ડોલર મળશે. બેજિંગમાં મકાન ખરીદવું છે. આ એક મોટી રકમ હશે, નહીં ! પણ જાણકારો કહે છે કે પાટનગરના ઘણા વિસ્તારોમાં ૫૦,૦૦૦ યાન (લગભગ ૮૦૦૦ ડોલર) પ્રતિ ચો.મી. ભાવ ચાલે છે. એ જોતાં મને તો માત્ર ૧૨૦ ચો.મી.નો એપાર્ટમેન્ટ જ પરવડી શકે. (લક્ષ્મીનંદનના પેંગડામાં સરસ્વતીનંદન પગ કેવી રીતે ઘાલી શકે ?! અથવા શું કામ ઘાલે ?!)

- ના રે, વિદેશમાં સ્થિર થવાનું શા માટે વિચારું ! મારે તો હું ભલો ને મારું ગાઓમી ગામ અને ગાઓમીના લોકો ભલા. મારી સાહિત્યિક શક્તિ સમૃદ્ધ કરવા અને મારો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતા અભ્યાસુઓની સુવિધા માટે ગામની મિડલ સ્કૂલ નં.૧માં સાહિત્ય મ્યુઝિયમ બનાવ્યું છે. આવી આત્મીયતા બીજે ક્યાં મળે ! (હાસ્તો, મારું વનરાવન છે રૂડું ! રે, વૈકુંઠ નહીં રે આવું !)

આમ બોલતા ડાહ્યા, સમજુ, ઠંડા લોહીના મો યાન સૌનો આભાર માનતા શાંતિથી ઊભા થયા ને ધીમે પગલે ચાલવા માંડ્યા.

મારે પણ દૈનિક કામો આટોપવાનાં હતાં. મેં પણ કમ્પ્યુટર બંધ કર્યું.

પણ રાત્રે કમ્પ્યુટર ઓન કર્યું તો મો યાનની સફળતાથી યુવાન સર્જકોમાં આવેલો ઊભરો માણવા જેવો હતો.

તેવીસ વરસની ઝીઆન્ગ. તેનું પહેલું પુસ્તક હજુ હમણાં જ, ૭મી ઓક્ટોબરે પ્રગટ થયું છે, તેનો મિજાજ જુઓ : આજે જુવાન સર્જકોમાં વિશ્વાસ જાગ્યો છે. હવે ચીની ભાષામાં લખવું એ અર્થવિહીન કે હાસ્યાસ્પદ નથી.

કેટલાક ટીકાકારોએ ગણગણાટ કર્યો : જુવાન પેઢીને, મો યાન વગેરેની જૂની પેઢીથી સંતોષ નથી. તેઓની વાર્તાઓ માત્ર ઐતિહાસિક વાતાવરણમાં રચીપચી રહે છે. સામાજિક જવાબદારીનો તેમાં સંપૂર્ણ અભાવ છે. તો ૧૯૮૧માં જન્મેલી સુ ડે માને છે કે મો યાનની પેઢીના સર્જકો માટે સંકુલ ઐતિહાસિક કાળ પ્રેરણાસ્ત્રોત હતો. તેમાં ઇતિહાસ કે લોકકથાઓ નહીં પણ તેમાંથી ઊપજતું કલાત્મક સાહિત્ય અને નીપજતું રસાત્મક વાર્તાસર્જન મહત્ત્વના છે. આજના યુવાનો પાસે નવી તકો છે. તેઓ આસાનીથી જગતસાહિત્ય મેળવી શકે છે, તેનું પરિશીલન કરી શકે છે અને જગતભરના લેખકોનો પ્રત્યક્ષ સંપર્ક કેળવી શકે છે. મો યાનની પેઢી પાસે આ સુવિધા ન હતી. સુને એ પણ પીડા છે કે ચીની સાહિત્ય અને જગતસાહિત્ય વચ્ચે મોટી ખાઈ છે. પશ્ચિમના સર્જકો સાથે વિચારવિનિમય કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે અમે તેમના વિશે ઘણું જાણીએ છીએ, પણ ચીની સાહિત્ય વિશે તેમનું જ્ઞાન મર્યાદિત છે.

શાંઘહાઈનો પાંત્રીસ વર્ષનો વરિષ્ઠ અનુવાદ-સંપાદક હુઆંગ કહે છે કે મો યાનની

સફળતા એક નવા પ્રકરણની શરૂઆત છે. નવી બારી ખૂલી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રકાશકો અને અવલોકનકારો ચીની સાહિત્ય પ્રત્યે વિશેષ ધ્યાન આપશે. વધારે ચીની સાહિત્ય અનુવાદિત થશે. અને વૈશ્વિક વાચકો સુધી પહોંચશે.

‘એ યી’ ઉપનામથી લખતા છત્રીસ વર્ષના લેખક અઈ ગુઓઝહુ (Ai Guozhu)નો અભિપ્રાય જાણ્યા સિવાય વાત અધૂરી લાગે. તે મન ખોલીને વાત કરે છે : મો યાનની સફળતા પહેલા વિદેશી લોકો ઠીક અમે દેશી લોકો સુધ્ધાં માનતા હતા કે ચીની સાહિત્ય એટલે દૂર ગામડાંમાં સર્જાતી નિમ્ન પ્રકારની સાધારણ પ્રાદેશિક પ્રવૃત્તિ. (વિરામ) (કાગડા બધે જ કાળા. કાલિદાસ, ટાગોરને કોણ માનતું હતું ? કે ડી. આર. બેન્દ્રે, શિવરામ કારંથ, પ્રેમચંદ, ફણીશ્વરનાથ રેણુ, ઉમાશંકર જોશી, પન્નાલાલ પટેલ, નિર્મલ વર્મા, સુનિલ ગંગોપાધ્યાય, દિલીપ ચિત્રે... (અધધધ મોટી યાદી થાય.) એમને આટલા મોટા ગજાના કોણે માન્યા છે ? પ્રાદેશિક ઠીકરાંનો શાપ ક્યારે ભૂંસાશે ? તેથી જ યુ. આર. અનંતમૂર્તિ જેવા કહે છે : હું નોબલને મહત્ત્વ આપતો જ નથી. નોબલ પ્રાઇઝનો ખ્યાલ એકાંગી અને વ્યાપારી છે. – મનોયુદ્ધ) જોકે આવું તળું સાધારણ મનાતું પ્રાદેશિક સાહિત્ય જ જગતસાહિત્યને પોષે છે. આથી હું મો યાનની ગણના ચીલાચાલુ કે પરંપરિત સાધારણ સ્થાનિક સર્જક તરીકે નથી કરતો, કારણ તેમની લેખનપ્રયુક્તિઓનું પગેરું મને વિશ્વ સાહિત્યના માંધાતાઓમાં જોવા મળે છે. મો યાનનું સ્થાન પ્રશિષ્ટ સાહિત્યકારોની યાદીમાં હોવું જોઈએ. પણ એય સાચું કે તેઓ હજુ ચીની લોકોના હૈયાના ઊંડાણમાં, તળિયામાં જે શંકાઓ પડી છે તેનું નિવારણ શોધી શક્યા નથી. સાંપ્રત ચીની સાહિત્યે ઘણી પેઢીઓની ધરબાયેલી યાતનાઓ હજુ પ્રશિષ્ટ રચનાઓ દ્વારા વ્યક્ત કરી નથી. હજુ અમારી પાસે રશિયાની એના કેરેનીના (Anna Karenina) અને ફાન્સની રંગ એટ નોર (Rouge et Noir) જેવી શ્રેષ્ઠ રચનાઓ નથી.

બારમીની રાત વહી ગઈ.

તેરમીએ સવારથી જ ટપ ટપ ચાલ્યા કર્યું. લખ્યું, ભૂર્યું. પાછું લખ્યું. ઉમેર્યું. બાદ કર્યું. એમ દિવસ આથમી ગયો. મો યાન કે સાથ દો દિન, દો રાત આનંદપૂર્વક પસાર થયા. હવે ત્રીજી રાત ઘસઘસાટ...

આજે આળસ છોડી (હાર્ડ) પ્રિન્ટ કાઢવા બેઠો. અપગ્રેડ થવા ઇન્ટરનેટ પર નજર નાખી તો નવો જ શંખનાદ સંભળાયો.

સ્વીડીશ નોબલ અકાદમી પણ આખરે તો માણસોની બનેલી છે. તેનેય જ્ઞાત-અજ્ઞાત રીતે વહાલાં-દવલાં હોય. દર વખતની જેમ આ વખતે પણ વિરોધ ઊઠ્યો છે. ચીનમાં વિશેષ. એક પ્રકાશનગૃહના નિમંત્રણથી ત્રણ દિવસના શાંઘહાઈના પ્રવાસે આવેલા સ્વીડીશ અકાદમીના ૮૮ વર્ષના એક સભ્ય ગોરાં મામકવીસ્તે (Goran

Malmqvist) આજે ૨૩-૧૦-૧૨ના રોજ પશ્ચિમના એક પત્રકારના એક પ્રશ્નના જવાબમાં અકાદમી અને મો યાનનો બચાવ કરતાં કહેવું પડ્યું છે કે 'તેમની બાબતમાં રાજકારણ, મૈત્રી કે નસીબ એવું કંઈ નથી. આવી વાતો કરનારાઓએ કદાચ એમને વાંચ્યા જ નથી. મો યાન વિશે આવી વાતો સારી નથી ("Quite unfair to Mo").' તેણે ઉમેર્યું કે 'ચીનમાં વિશ્વકક્ષાના, તેમના સમોવડિયા, અરે, તેમનાથીય ચડિયાતા ઘણા લેખકો છે. બીજા કવિઓ પણ નોબલને પાત્ર છે, પણ તેમના સારા અનુવાદો પ્રાપ્ત નથી. આ બધું આખરે તો અનુવાદ પર નિર્ભર છે. મો યાનની સફળતા ચીની લોકોને વધારે અનુવાદો કરવા ઉત્સાહિત કરશે. અને આ જ ચીની સાહિત્યને વિશ્વસાહિત્યની વધારે નજીક લાવશે. (જાગો, ભારત, જાગો)

મો યાનની લેખણના મોઢામાં ચોવીસે કલાકનું ચોકડું ને પીઠ પર ચાબુક રહ્યાં છે. છતાં એ ધારી દિશામાં ખૂબ દોડી છે અને દોડશે. (The best is yet to come). આ લેખણને કોણ દોડાવે છે ? ચાબુક ? ના, ના... એ તો માંઘલાની દોરી દોરાય છે ને હાંકી હંકાય છે.

લેખક વિશેનો આખરી અભિપ્રાય તો ખુદ પુસ્તક જ આપે છે. મો યાનનો પણ કદાચ આ જ અભિપ્રાય છે. ("Books speak for writers. Their writing doesn't serve parties of groups. Writers should be guided by conscience, face all people, study people's fates and feelings, and make their own decisions.")

મો યાનને થોડા જાણ્યા પછી વધારે માણવા અને પામવા તેમનું સાહિત્ય વાંચવું હજુ બાકી છે. મારે, તમારે અને આખા જગતને પણ.

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૨૫) આઝાદી કથાઓ : ધનંજય શાહ, ૨૦૧૪, આર.આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ : ૨૧૬, રૂ. ૧૬૦/- (૨૬) જેને કોઈ સીમા નથી : ઉષા શેઠ ૨૦૧૪, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ પૃ : ૮૬, રૂ. ૭૫/- (૨૭) તમારા અંદરના Powerને ઓળખો : અનુ. મીરાં ત્રિવેદી, ૨૦૧૪, આર.આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ : ૧૨૮, રૂ. ૧૦૦/- (૨૮) વિજ્ઞાનના સરળ પ્રયોગો : અનુ. સુજલ શિખલકર, ૨૦૧૪, આર.આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ : ૧૦૪, રૂ. ૮૫/- (૨૯) વૈજ્ઞાનિક રમતો : અનુ. અવનિશ ભટ્ટ, ૨૦૧૪, આર.આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ : ૮૦, રૂ. ૬૦/-

લોકસાહિત્ય લોકજીવનનું દર્પણ છે, જેમાંથી વારસાગત પૂર્વકાલીન પરંપરાઓ અને જીવનમૂલ્યો બોધ રૂપે પ્રચલિત છે. તેમાંથી પ્રેરણા લઈ નવી ઊર્જા સાથે જીવનચક્રની પ્રક્રિયાને વેગવંતી બનાવવામાં આવે છે. જ્યારે લોક સામે કુદરતી કે માનવીય આફતો આવી પડે, તે નિઃસહાય અને બેબસતા અનુભવવા લાગે ત્યારે કુદરતના ખોળામાં બેસી તેમાં સુરક્ષિત જીવન જીવવાની કળા પ્રત્યે પ્રેરાય છે, પછી તે લોકગીત હોય કે લોકકથા. એમાંથી માનવીય પરંપરા અને મૂલ્યોની સાથે સાથે અજાધાર્યા આવી પડેલી આફતોથી બચવાની પ્રેરણા મેળવે છે. કદાચ આવી જ પરંપરાના ભાગ રૂપે ડાંગ જિલ્લાના આદિવાસીઓમાં ‘બારસી’ના તહેવારની ઉજવણી થાય છે અને એની સાથે સંકળાયેલ ‘ડિંડવાળી’ના પ્રસંગને લઈ ગોવાળિયાઓ દ્વારા ગાયોની આરતી ઉતારી તેના મહિમાનાં લોકગીતો - ડિંડવાળીનાં લોકગીતો ગવાય છે. આ લોકગીતો સાથે સંકળાયેલ દરેક બાબતની ચર્ચા આ પ્રમાણે છે.

બારસી - બારસેનો તહેવાર

‘બારસી’ એટલે ? આસો વદ બારસ - ‘વાઘબારસ’. એ દિવસે આ જિલ્લાના પ્રત્યેક ગામે ‘વાગદેવ’ની પૂજા કરવામાં આવે છે.

આદિવાસીઓની વસ્તી મોટાભાગે ગીચ જંગલ કે ડુંગરમાળના પ્રદેશોમાં જોવા મળે છે. આવા વિસ્તારોમાં વાઘ, વરુ, રીંછ કે વિવિધ પ્રકારના ઝેરી સાપ હોય એ સ્વાભાવિક ગણાય. આવાં હિંસક પ્રાણીઓથી પોતે અને તેમનાં પાલતુ પશુઓના રક્ષણ કાજે આ દિવસે ‘વાગદેવ’ની પૂજા કરવામાં આવે છે. પૂજામાં વાગદેવને ‘કોમ્બડા’ - મરઘો અને નાગદેવને સાકું - ઈન્ડુનો બલિ આપી તેમની પાસેથી વર્ષ દરમિયાન કોઈ પણ પ્રકારનું નુકસાન ન કરે એવું રક્ષાવચન માંગવામાં આવે છે. વાગદેવની પૂજા વર્ષમાં બે વખત ‘તેરા’ અને ‘બારસી’ના તહેવારે કરવામાં આવે છે અને ગ્રામજનોએ ફરજિયાતપણે તેમાં સહભાગી થવાનું હોય છે. એટલે ‘તેરા’ના દિવસે લીધેલું વચન બારસીના તહેવારે ખોલી પાછું તેમાં નવું વચન ભરી દેવામાં આવે છે જે તેરાના તહેવારે ખોલવામાં આવે છે. આ વચન વાંસની એક ભૂંગળીમાં રાખવામાં આવે છે. જો વાગદેવની પૂજા બરાબર થાય તો પાલતુ પશુ-પ્રાણીઓનાં રક્ષણ-સારસંભાળની ચિંતા ટળે અને ગાય, ભેંસ, ઘેટાં, બકરાં જેવાં દૂધાળાં પ્રાણીઓ તંદુરસ્ત રહી કુટુંબનાં ભરણપોષણ

માટે આવકનું ઉત્તમ સાધન બને. એટલે અહીંના આદિવાસી સમાજમાં વાગદેવની પૂજાનું ઘણું મહત્ત્વ છે.

વાગદેવ એટલે શું ?

દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસીઓના દરેક ગામને સીમાડે લાકડા કે પથ્થરમાંથી પાળિયા આકારની અને તેના પર ઉપરથી નીચેના ક્રમમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, વાઘ, મોર અને નાગની આકૃતિ કોતરેલ હોય, કલર કે સિંદૂરથી રંગવામાં આવેલ હોય તેને ‘વાગદેવ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આમ વાગદેવની પૂજા નિમિત્તે પ્રકૃતિના તમામ દેવોની અહીં એકસાથે પૂજા થાય છે.

બારસીના તહેવાર સાથે સંકળાયેલ બીજી પૂજા તે વાઘબારસથી દિવાળી એ પછીના બે દિવસ સુધી ગામના ગોવાળિયાઓ દ્વારા રાત્રીના સમયે ‘ગાવત્રી’ – ગાયમાતાની આરતી ઉતારી તેનાં મહિમાગીતો ગાવાં તેને ગણવામાં આવે છે. એમાં પહેલી રાત્રિએ – વાઘબારસે પોતાના ગામમાં અને પછીના દિવસોમાં પડોશી ગામોમાં આરતી ઉતારવા જાય છે. આ પ્રસંગને આ પ્રદેશમાં ‘ડિંડવાળી’ તરીકે ઓળખે છે, અને આ પ્રસંગે ગવાતાં લોકગીતોને ‘ડિંડવાળીનાં લોકગીતો’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ડિંડવાળીનો અર્થ : ‘ડિંડવાળી’ એટલે ‘અખંડદીપ’ : બીજી રીતે કહીએ તો - હાથમાં પકડી શકાય એવા દંડવાળી ‘ડવલી’^૧માંથી બનાવવામાં આવેલો અખંડ દીવો જેને રાત્રિના સમયે ગોવાળિયાઓ ગામમાં જેના ઘરે ઢોર-ઢાંખર હોય તેવા ઘરે જઈ કોઢના દરવાજા પાસે આ દીવાથી ગૌધણની આરતી ઉતારે છે. અને બદલામાં ઘરઘણી ખુશ થઈ આરતીનાં ઘી, તેલ માટે પૈસા કે અનાજ આપે છે.

તો આ જ દિવસો દરમિયાન દિવસે સ્ત્રીઓ ‘દેરા’^૨ની સાથે વાગદેવની મહિમાનાં લોકગીતો ગાય છે અને એમને પણ પૈસા કે અનાજ આપવામાં આવે છે. આ લોકગીતોને આ પ્રદેશમાં ‘દેરાનાં લોકગીતો’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વિષય અને ઇયત્તાની દૃષ્ટિએ આ પ્રકારનાં લોકગીતો પણ ઘણાં છે. એમનો પણ એક સરસ અભ્યાસ થઈ શકે...

ડિંડવાળીનાં લોકગીતોને વિષયવૈવિધ્ય સંદર્ભે તપાસીએ તો આ લોકગીતો ગૌધણની આરતી ઉતારવા કે તેમના મહિમાનું ગાન ગાવા સંદર્ભે ગવાતાં હોવાથી ભક્તિ-આધ્યાત્મિક પ્રકારનો વિષય પ્રમુખસ્થાને હોય એ સ્વાભાવિક ગણાય. છતાં પશુઓ પ્રત્યેના લગાવની સાથે સાથે પ્રકૃતિનિરૂપણ, સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓનું ગાન, ખેતીકામ, વાગદેવની પૂજાનું મહત્ત્વ, ભાઈ-બહેનનો પ્રેમ જેવા અનેકવિધ વિષયોનું ખેડાણ થયેલું જોવા મળે છે. તો એમના નિરૂપણમાં સહજ રીતે વિવિધ અલંકારોનો વિનિયોગ, પ્રાસયોજના, ભાવપ્રતીકોની ગૂંચણી, કલ્પનો અને લયનું તત્ત્વ જેવી લોકગીતસ્વરૂપની ભાષાગત વિશેષતાઓથી આ લોકગીતોનું આંતરિક સૌન્દર્ય પણ મહેકી ઊઠે છે.

અભ્યાસની સરળતા અને પ્રસંગોની કમબદ્ધતાને કેન્દ્રમાં રાખી આ લોકગીતોને મુખ્ય ચાર વિભાગમાં વહેંચીશું.

- (૧) ડિંડવાળી બનાવવાનું લોકગીત
  - (૨) આરંભે શ્લોક રૂપે ગવાતાં લોકગીતો
  - (૩) ગાયના મહિમાને પ્રગટ કરતાં લોકગીતો
  - (૪) ડિંડવાળીની આરતી
- હવે આ ચારેય પ્રકારનાં લોકગીતોને વિગતે સમજાવે.

૧. ડિંડવાળી બનાવવાનું લોકગીત

આદિવાસીઓ પોતાના રોજિંદા વપરાશની જીવનજરૂરી ચીજવસ્તુઓ જેમ કે વિવિધ વાજિંત્રો, ખેતીકામનાં ઓજારો, ઘરવપરાશનાં વિવિધ સાધનો વગેરે સીધા બજારમાંથી તૈયાર લાવવાનું ટાળતાં વાંસ, લાકડું, પથ્થર કે અન્ય પદાર્થોમાંથી જાતે બનાવી ઉપયોગમાં લેતા હોય છે. એમનામાં પડેલા આ વિવિધ કલાક્ષેત્રોનાં સર્જનાત્મક બીજ ક્યાંથી અને કેવી રીતે ઊતરી આવે છે ? તેના ઉત્તમ ઉદાહરણ રૂપે આપણને ડિંડવાળી બનાવવાનું લોકગીત સાંપડે છે.

આ લોકગીત બે વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. એના પહેલા વિભાગમાં ડિંડવાળી બનાવવા ક્યાં ક્યાં સાધનોની જરૂર છે ? તેની યાદીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ વર્ણન જોઈએ તો -

“આના^૩ આના ડવલાયરાની વ..(૨)

આના આના મોખવલેવાડી વ...(૨)

આના આના આંબાડીવાડી વ... (૨)”

આ પંક્તિઓમાં અનુક્રમે ડવલાયરાની - ડવલી - દૂધી, મોખવલેવાડી - ગલગોટાનાં ફૂલ અને આંબાડીવાડી - ભીંડીની છાલ મંગાવી ચોથી પંક્તિમાં લોકકવિ કહે છે : “બાંધા બાંધા ડિંડવાળી વ..(૨)”. અહીં ડિંડવાળી બાંધવાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. આ દીપ તૈયાર કરવા માટે પહેલાં તો ‘ડવલી’ને ફૂલના ભાગેથી થોડી કાપી અંદરનો ગર્ભ કાઢી નાખી તેની ફરતે ગલગોટાનાં ફૂલોને વ્યવસ્થિત ગોઠવી ભીંડીની છાલથી બરાબર બાંધવામાં આવે છે.

હવે બીજા વિભાગમાં - તૈયાર થયેલ ડિંડવાળીને પ્રગટાવવા શું શું જોઈશે ? તેની વિગત આપતાં તેઓ કહે છે :

“આના આના ઘાનાયતેલ વ...(૨)

આના આના કાપુરાજ્યોતિ વ...(૨)

આના આના કાડીપેટી વ...(૨)

ચેટવા ચેટવા ડિંડવાળી વ...(૨)”

અહીં પહેલી પંક્તિમાં દીપમાં પૂરવા માટે તેલ મંગાવાવમાં આવ્યું છે. ત્યાર બાદ કપૂર, જ્યોત અને દિવાસળી મંગાવી પછીની કડીમાં તેને પ્રગટાવવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

અહીં ‘ડવલી’માંથી અખંડદીપ બનાવવાનું પદ્ધતિસરનું જ્ઞાન રજૂ કરવામાં આવ્યું છે, તો દીપની રચનામાં વપરાયેલાં સાધનોના વર્ણનમાં એની રચનાકૌશલ્યરીતિની સભાનતા જોઈ શકાય છે. કેમ કે : આ દીપને ભરોશે જ ગોવાળિયાઓને અમાસની અંધારી રાતે એક ઘરેથી બીજે ઘર કે એક ગામથી બીજે ગામ જવાનું હોઈ રસ્તામાં પવન કે અન્ય મુશ્કેલી સર્જાય અને છતાંય દીપ અખંડ રહે તેના માટે દીપની ફરતે ગલગોટાનાં ફૂલ બાંધી આડાશ ઊભી કરવામાં આવી છે. જે લોકકવિની કાર્યકુશળતામાં નિખાર લાવે છે. તો અહીં વપરાયેલાં સાધનો પૈકી મુખ્ય સાધન તરીકે ડવલીને સ્વીકારવામાં આવી છે માટે એને ડવલાયરાની-‘રાણી’ની ઉપમાં આપવામાં આવી છે.

આમ નાનકડા એવા આ લોકગીત દ્વારા આ પ્રદેશના આદિવાસીઓની ડિંડવાળી બાંધવાની અદ્ભુત પરંપરાનાં દર્શન થાય છે.

૨. આરંભે શ્લોક રૂપે ગવાતું લોકગીત

આ પ્રકારનાં લોકગીતો પ્રાદેશિક ભેદે ભિન્ન ભિન્ન સાંભળવાં મળે છે. વળી એમાં પાઠફેરોની સંભાવનાઓ પણ ઘણી છે, પરંતુ આ પ્રદેશમાં ખૂબ જ જાણીતા અને સર્વસ્વીકૃત એવા શ્લોકગીત-લોકગીતને મેં અહીં રજૂ કરવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે.

આસો મહિનાની અંધારી રાત સજીવસૃષ્ટિને ઘેરી વળી હોય, શિયાળો ઝાકળ બની વરસી રહ્યો હોય, ધીમે ધીમે વગડો, ગામ અને ઘરોમાં નીરવ શાંતિ પથરાતી જતી હોય, લોકો પોતપોતાની પથારીમાં ઓઢીને પડ્યા હોય, નાનાં ભૂલકાંઓની ચહલપહલ બંધ થઈ ગઈ હોય, ક્યાંક મોટેરાઓની વાતો કે ખોંખારા સિવાય બધું જ શાંત થઈ ગયું હોય, એવા સમયે ગામના સાત-આઠ ગોવાળિયાઓ હાથમાં ‘ડિંડવાળી’ લઈ જ્ઞાનસના અજવાળે કોઢના દરવાજા પાસે ઊભી રહી અચાનક એકીઆસે શ્લોકગીત ગાવાનું શરૂ કરે અને એ પૂરું થાય એટલે તરત જ ગાયમાતાના મહિમાનું કોઈ એક ગીત ગાવાનું શરૂ કરે છે. આ લોકગીતના લય-નાદથી આખાય વાતાવરણમાં એક પ્રકારની ગંભીરતા છવાઈ જાય છે. આ લોકગીત જોઈએ તો – (જોડકણાની જેમ ગાવું)

“ધન ડિંડવાળી, ગાય મૂતવાળી,
 ગાયચા ચરતું, બારસિંગ^૧ નવરુ,
 નવરું કોનાચા, લક્ષ્મીમનાચા,
 કાડંન કુડંન, કેલે^૨ પૂંજન,
 બાળદિયે^૩ કાઠિલા^૪, ખળખળ ગુંજન
 ગાઈ આવે, ડોબા ઝાલે,

ઘરચા ધની, હરખી ઝાલા,
હરખી હરખી, તેલવાડી,
નીળી ઘોડી, લાતમારી,
તેલ પૈસા, ખડાખડી.”

હિન્દુ ધર્મમાં ગાયને પવિત્ર ગણી છે અને એની આરતી-પૂજા, સેવા-ચાકરી રક્ષા એ આપણી ફરજનો એક ભાગ ગણાય. એટલે જ ‘સત્યાર્થ પ્રકાશ’ ગ્રંથમાં સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ નોંધ્યું છે કે : “ગૌરક્ષા હિન્દુ ધર્મનું એક અતિ આવશ્યક અંગ છે અને ખેતીપ્રધાન ભારત દેશમાં ગાય, બળદ, વાછરડાનું રક્ષણ આપણા હિતમાં છે.” આવા જ વિચારોને કેન્દ્રમાં રાખી આ લોકગીતમાં લોકકવિએ ગાયની શોભા અને તેની મહિમાનું ગાન ગાયું છે જે સાંપ્રત સમયમાં પણ એટલું જ સાચું છે.

આ લોકગીતનો ભાવાર્થ જોઈએ તો – અહીં ધ્રુવપંક્તિમાં ડિંડવાળીને ધન્યવાદ આપવામાં આવ્યા છે કેમ કે, એના કારણે જ ગાયની શોભા, આરતી-પૂજા અને એની મહિમા વર્ણવવાનો લઘાવો સર્જક અને ભાવક (ગોવાળિયાઓ)ને મળે છે. આગળની પંક્તિમાં તંદુરસ્ત ગાય જાણે ‘બારસિંગ’ બાંધેલા વરરાજાની જેમ શોભે છે. વળી આ વરરાજા પણ કયા કુળનો ? તો લોકકવિ કહે છે કે : ‘લક્ષ્મીમનાચા’ અર્થાત્ : દશરથપુત્ર લક્ષ્મણના કુળનો. આવી ગાય ચરીને સાંજે પોતાના ઘરે આવે છે ત્યારે ગાયનો માલિક ખુશ થઈ અક્ષત, કંકુથી એની આરતી-પૂજા કરે છે. તો ગાયને રોજ જંગલમાં ચરાવવા લઈ જનાર ગોવાળિયાની લાકડીનું વર્ણન કરતાં તેઓ કહે છે કે : “બાળદિયે કાઠિલા ખળખળ ગુંજન” અર્થાત્ : ગોવાળિયાની લાકડીના છડે નાની નાની ઘૂઘરીઓ ખળખળ રણકી રહી છે. અને આ લોકગીતની અંતિમ બે પંક્તિઓનું વર્ણન જોઈએ તો –

“નીળી ઘોડી લાતમારી,
તેલ પૈસા ખડાખડી.”

આ પંક્તિઓનો વાચ્યાર્થ તો સાવ સરળ છે કે - નીલા રંગની ઘોડી જેમ ફડાફડી લાત મારે તેમ તેલ પૈસા ખડાખડી આવે; પરંતુ આ પંક્તિનો ધ્વન્યાર્થ એ છે કે : ‘નીળી ઘોડી’ અર્થાત્ : ‘નીલરંગી વાદળ’ જે વરસાદરૂપી ધરતીમાતાને લાત મારે છે અને ધરતીમાતા નવપલ્લવિત થાય. ઘાસચારો ઊગે અને પશુપ્રાણીઓની મુશ્કેલીઓ દૂર થાય અને ઘરમાં સુખસમૃદ્ધિ આવે છે એમ સૂચિત કરવામાં આવ્યું છે.

આ લોકગીતની ભાષાગત વિશેષતાઓ સંદર્ભે જોઈએ તો – અહીં ગાયની સરખામણી બારસિંગ બાંધેલા વરરાજા સાથે કરવામાં આવી હોવાથી સહજ રીતે ઉપમા અલંકાર ગૂંથાયો છે. વળી એના શબ્દો તપાસીએ તો : ડિંડવાળી-મૂતવાળી, ચવરુ-નવરુ, કોનાચા-લક્ષ્મીમનાચા, કાડંન-કુંડંન, કુંડન-પૂંજન, આલે-આલે, ખળખળ ગુંજન, ખડાખડી જેવા શબ્દોમાં શબ્દાનુપ્રાસ, દ્વિરુક્ત અને રવાનુકારી જેવા શબ્દો સૌનું ધ્યાન ખેંચે છે.

આમ ઉપમા અલંકારની ગૂંથણી, નીળીઘોડીનું ભાવપ્રતીક, દ્વિરુક્ત અને રવાનુકારી શબ્દોની ગૂંથણી જેવી લાક્ષણિકતાઓ લોકગીતના અર્થસૌંદર્યમાં ઉમેરો કરે છે.

૩. ગાયના મહિમા તથા અન્યભાવોને પ્રગટ કરતાં લોકગીતો

ગાય અને ગોવાળિયાઓની દૈનિક પ્રવૃત્તિઓને કેન્દ્રમાં રાખી અલગ અલગ ભાવોને પ્રગટ કરતાં આ લોકગીતોને આપણે સમજીએ એ પહેલાં આ લોકગીતોના સંપાદનકાર્યમાં તેમની ક્રમબદ્ધતા અંગે થોડું વિચારીએ તો – આ લોકગીતો આજે ભલે ગમે તે ક્રમમાં ગવાતાં હોય, પરંતુ તેમનો આસ્વાદ કરતાં સહજ રીતે ભાવકને એમાં કથાત્મક કાવ્યોની હારમાળા કે સોનેટમાળાની જેમ સ્વતંત્ર તેમજ સર્ગગ કથા-વાર્તાનો અનુભવ થયા વગર રહેતો નથી. એટલે પ્રાચીન સમયમાં આ બધાં લોકગીતો એક જ કાવ્યમાળાના ચોક્કસ સ્થાનના મણકાની જેમ ગોઠવાયેલાં હશે. મને મળેલાં આ લોકગીતોને તેમના ઘટનાક્રમાનુસાર ગોઠવીએ તો –

- (૧) ગાયોને ચરાવવા લઈ જવાનું લોકગીત
- (૨) ગૌધણને પાણી પિવડાવવા અંગેનું લોકગીત
- (૩) ગાયનાં અંગઉપાંગોને વર્ણવતું લોકગીત
- (૪) વાઘ દ્વારા વાછરડાને મારી ખાવા અંગેનું લોકગીત
- (૫) વાગદેવની પૂજાનું લોકગીત
- (૬) તહેવારોની જાણકારી આપતું લોકગીત
- (૭) દિવાળીની પૂજાનું લોકગીત
- (૮) ભાઈ-બહેનના સંબંધનું લોકગીત (ભાઈબીજના પર્વનું લોકગીત)
- (૯) ખેતીકામ અંગેનું લોકગીત

હવે આ લોકગીતોને એમના ઘટનાક્રમમાં સમજીએ.

(૧) ગાયોને ચરાવવા લઈ જવાનું લોકગીત :

જીવમાત્રનો જન્મ કોઈ ચોક્કસ કાર્ય માટે થતો હોય છે, એ બાબત જો આપણે સ્વીકારતા હોઈએ તો વ્યક્તિએ યોગ્ય સમયે પોતાને જાણે આવેલું કાર્ય કરવું જોઈએ, અન્યથા મુશ્કેલી ઊભી થઈ શકે. એ વસ્તુ આ લોકગીતમાં વ્યંજિત કરવામાં આવી છે. અહીં ‘પાનદેવ’ - વરુણદેવ પોતાનું કાર્ય ચૂકી જાય છે : ‘પાનદેવ કાહીં સાંગત નાહીં ર’ (૨) એના કારણે અન્ય દેવો કશું કાર્ય કરતા નથી. તેથી વરસાદ આવતો નથી. માટે ઘાસ ઊગતું નથી અને ગાયોને ભૂખે રહેવાનો વખત આવે છે, પરંતુ લોકકવિએ આ લોકગીતમાં આવા સંજોગોમાં શું કરી શકાય ? તેનો યોગ્ય ઉપાય પણ સૂચવ્યો છે. આ લોકગીતની કથાવસ્તુ જોઈએ તો –

આ લોકગીતની આરંભની પંક્તિમાં ગાયોનો માલિક ગોવાળિયાને ગાયો ચરાવવા

લઈ જવા માટે ગાયોનો વાડો ખોલવા આજ્ઞા આપતાં કહે છે : “ઉગડ બાળદિ ગાઈયા વાડા રે... (૨)” તો બીજી પંક્તિમાં ગાયો ઘાસ ચરવા માટે ગુંદન્યામાળમાં પહોંચી ગઈ છે તેનો નિર્દેશ કરતાં તેઓ કહે છે : “ગાઈ ગેલ્યા ગુંદન્યામાળી રે... (૨)”

અહીં ગોવાળિયાને ગાયો ચરાવવા લઈ જવા કરેલો આદેશ, ગોવાળિયા દ્વારા ગાયોનો વાડો ખોલવો અને તેમને ગુંદન્યામાળમાં ચરાવવા લઈ જવું આ બધી ઘટનાઓને લોકકવિએ માત્ર બે જ પંક્તિમાં લાઘવપૂર્ણ રીતે રજૂ કરી છે કારણ કે એમને મનલોકગીતની આ ગૌણ ઘટના છે અને એ વસ્તુને તેઓ ખૂબ જ સંક્ષિપ્તમાં માત્ર અંગુલિનિર્દેશ કરી ભાવકોને લોકગીતની પ્રમુખ ઘટના તરફ દોરી જવા માગે છે.

હવે એની મુખ્ય ઘટના જોઈએ તો – ગુંદન્યામાળમાં પહોંચી ગયેલી ગાયો ઘાસ ચરતી નથી. એટલે ગોવાળિયો તેમને પૂછે છે : “કજર્વ ગાય તું ચરસ નાહીવ... (૨)” અર્થાત્ : હે ! ગાય તું કેમ ચરતી નથી ? એટલે ગાય જવાબ આપતાં કહે છે : “ચારા નાહી મીં ચરું કાયવ... (૨)” એટલે ગોવાળિયો ઘાસને પૂછે છે : “કજર ચારા વાહડસીં નાહી ર... (૨)” તો ઘાસ જવાબ આપે છે : “પાની નાહી મીં વાહડું કાઈ ર... (૨)” એટલે વરસાદ - ‘પાની’ને પૂછવામાં આવે છે : “કજર પાની વરસસ નાહીર... (૨)” તો વરસાદ કહે છે : “ઈજલા^{૧૦} કાહીં ઈજલત નાહીર...(૨)” એટલે વીજળીને પૂછતાં જવાબ મળે છે : “ગાજલા^{૧૧} કાહીં ગાજત નાહીવ... (૨)” અર્થાત્ : વાદળો ગરજતાં નથી તો હું કેવી રીતે ઝબકારા મારું ? એટલે આબનાથગઢ, જુગનાથગઢના દેવોને પૂછવામાં આવતાં તેઓ કહે છે : ‘બહરમ સુળયાલા કામા નાહીં વ... (૨)’ અર્થાત્ : દેવો પાસે કોઈ કામ નથી. એટલે બહરમ સુળયા દેવોને પૂછવામાં આવે છે : ‘કજર શીળે કામા નાહીં વ... (૨)’ એટલે દેવો કહે છે : “સારનેલા પાની નાહીં વ... (૨)” એટલે સારનને પૂછવામાં આવે છે : “કજર - સારન પાની નાહીં ર... (૨)” એટલે સારન કહે છે : ‘પાનદેવ કાહીં સાંગત નાહીં ર(૨)’ અંતે પાનદેવને વિનંતી કરતાં, પાનદેવ એની સાથે સંકળાયેલ બધા દેવોને પોતપોતાનાં કાર્યમાં જોતરાઈ જવા કહે છે : ‘બહરમ સુળયાલા કામાવળ ર... (૨)’ એટલે બધા દેવો કામે લાગી જતાં, સારનને પાણી ચડે છે, વાદળો ગરજવા લાગે છે, વીજળી ઝબકારા મારવા લાગે છે, વાયુદેવ પવન છોડે છે અને વરુણદેવ વરસાદની ધારા છોડે છે. ચોતરફ વરસાદ વરસવા માંડે છે, ઘાસ મોટું થાય છે, ગાયો ચરવા લાગે છે, અંતે સૂર્ય ઢળતાં સાંજ પડે છે અને ગાયો પોતાના ઘરે આવી જાય છે. અહીં આ લોકગીતનો સુખદ અંત આવે છે.

આ લોકગીતમાં થયેલ પાઠકેર સંદર્ભે એક વાત નોંધવા જેવી છે. આ લોકગીતનું સંપાદન ડૉ. પી. સી. પવારે પણ (‘ડાંગી લોકગીતો : એક સ્વાધ્યાય’ પા. નં. ૨૨૩-૨૨૪, પ્ર. આ. ૨૦૦૬) કર્યું છે. જેમાં તેમણે આ લોકગીતની સોળમી પંક્તિ : “સારવનેલા પાની નાહીંવ” એ પ્રમાણે નોંધી છે. અન્ય કેટલાક માહિતીદાતાઓ પાસે

સાંભળીએ તો - 'સારનેલા પાની નાહીં વ...' (૨)' એ પ્રમાણે ગાય છે, જે વધારે અર્થસભર પણ છે. કારણ કે ડાંગી બોલીમાં 'સારવવું' અર્થાત્ 'લીંપવું' એવો અર્થ થાય છે, જ્યારે 'સારન' એટલે નદી કે કોતરડાની ખડક કે ભેખડમાંથી ફૂટતો પાણીનો 'ઝરો' થાય છે. વડીલો એમ કહે છે કે : ચોમાસાનો પહેલો વરસાદ આવવાનો હોય ત્યારે જે 'સારન' (ઝરો) સુકાઈ ગયેલ છે તેમાં ધીમે ધીમે ભેજ ઉપર ચડતી જાય છે. જેનો નિર્દેશ આ જ લોકગીતની વીસમી પંક્તિ 'સારનાલા પાની ચડ રે...(૨)''માં કરવામાં આવ્યો છે. આમ એક શબ્દના પાઠફેરથી લોકગીતનું અર્થસૌન્દર્ય કેવું જોખમાય છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

આમ આ લોકગીતમાં આ પ્રદેશની લોકપરંપરા પ્રમાણે વરસાદ સાથે સંકળાયેલ દેવોના કાર્ય અંગેની માહિતી સંવાદાત્મક શૈલીમાં ચિત્રાત્મક રીતે રજૂ કરવામાં આવી છે.

(૨) ગૌધણને પાણી પિવડાવવા અંગેનું લોકગીત

આગળના લોકગીતમાં આપણે જોયું કે - ગોવાળિયો ગાયોને ચરાવવા ગુંદન્યામાળમાં લઈ ગયો છે, હવે તેમને પાણી પિવડાવવા ક્યાં લઈ જશે ? તેની માહિતી આ લોકગીતમાં રજૂ કરવામાં આવી છે.

આ લોકગીત ત્રણ અંતરામાં વિસ્તર્યું છે. એનો પહેલો અંતરો જોઈએ તો -

“બરડી સેવાડી ખોદલી રે... (૨)

મસી પેતી ઝીમને પાની રે... (૨)

મસી ગાઈલા વવાળી રે... (૨)

મસી આંબરાય રાન જાતી રે.. (૨)''

આ પંક્તિઓનો ભાવાર્થ જોઈએ તો - એની પહેલી પંક્તિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે 'બરડી' - કાચો ફૂલો ગામના છેવાડે ખોદવામાં આવ્યો છે. તો બીજી પંક્તિમાં ગાયો ત્યાં પાણી પીવા જશે. અને ત્રીજી પંક્તિમાં આવી ગાયોની આરતી ઉતારવી જોઈએ અને ચોથી પંક્તિમાં પાણી પીધા પછી આ ગાયો આમ્રવૃક્ષોના જંગલમાં ચારો ચરવા જશે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

પછીના બંને અંતરામાં અનુક્રમે સેળેગાય (બકરાં) અને મેરેગાય (ઘેટાં)નું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેઓ ચારો ચરવા ભલે 'હિવાળેરાન' - લીલાછમ ઘાસનાં જંગલમાં જાય, પરંતુ પાણી પીવા તો એ જ ફૂલા પર આવે છે.

આ લોકગીતમાં મસીગાય, સેળેગાય અને મેરેગાય એમ ત્રણ પ્રકારનાં ગૌધણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેઓ ચારો ચરવા માટે ભલે પોતપોતાના જંગલમાં જાય પરંતુ પાણી પીવા માટે તો ગામના છેવાડે ખોદેલા ફૂલા પર જ આવે છે, કારણ કે - ત્યાંનું પાણી લોકકવિ કહે છે - તેમ 'ઝીમને પાની' છે. 'ઝીમને પાની'નો વાચ્યાર્થ

તો - 'ઠંડું - મધ જેવું મીઠું પાણી' એમ થાય છે, પરંતુ એનો વ્યંગ્યાર્થ જોતાં આ શબ્દ લોકકવિએ ઇરાદાપૂર્વક વાપર્યો છે. કેમ કે - આ પ્રદેશમાં છ પ્રકારના મધ જોવા મળે છે, તેમાં સૌથી મોટું મધ-ભોવર-ભમરિયું મધ જે સ્વાદમાં નિમ્નકોટીનું હોય છે. ત્યારબાદ મોહવર, સુપલેમધ, આંડેમધ અને રાંજુનેકોટી જે સ્વાદમાં મધ્યકોટીનાં છે અને છેલ્લે 'ઝીમનેકોટી' આવે છે જે પ્રમાણમાં ખૂબ ઓછું, માંડ એકાદ વાડકી જેટલું હોય પણ સ્વાદમાં સૌથી ચડિયાતું ગણાય છે. માટે આ પાણીને 'ઝીમને પાની'ની ઉપમા આપવામાં આવી છે.

આમ આ લોકગીત ભલે નાનું લાગે પરંતુ અર્થગાંભીર્યતાની દૃષ્ટિએ ગાગરમાં સાગર ભરવા જેવું છે.

(૩) ગાયનાં અંગઉપાંગોને વર્ણવતું લોકગીત :

આમ્રવૃક્ષોનાં જંગલમાં ચારો ચરી, મધ જેવું મીઠું પાણી પી, તંદુરસ્ત એવી ગાયનાં અંગઉપાંગો કેવાં શોભે છે ? એનું વર્ણન આ લોકગીતમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. લોકગીતની ધ્રુવપંક્તિમાં ડુંગરે ચરતી ગાય કેવી શોભે છે ? એ દર્શાવતાં તેઓ કહે છે :

“માજી દેવગાયભી વરાવ ચરત જાય ડોંગરી...(૨)” અર્થાત્ : ડુંગરે ચરતી ગાય તેમને મન દેવગાય - કામધેનુ સમાન છે. આ પંક્તિમાં વપરાયેલ 'દેવગાય' શબ્દ દ્વારા તેઓ જાણે ભાવકને કહેવા માગે છે કે - આ ગાય કોઈ સામાન્ય નથી પણ દેવગાય - કામધેનુ છે, જો સામાન્ય ગાય હોત તો તેનું વર્ણન સામાન્ય હોત તોપણ ચાલત પરંતુ આ ગાય અસામાન્ય છે માટે તેનું વર્ણન પણ અસામાન્ય હોવું ઘટે. એટલે જ તેમણે લોકગીતના પાછળના વર્ણનમાં ગાયના દરેક અંગને એક નવી ઉપમાથી નવાજી ઉપમાઓની આતશબાજી સર્જી છે.

અહીં ધ્રુવપંક્તિને બાદ કરતાં કુલ સત્યાવીસ પંક્તિઓ છે, એમાંથી તેર પંક્તિઓમાં ઉપમા અલંકાર ગૂંથાયો છે. એટલે કે - ગાયનાં જેટલાં અંગો વર્ણવી શકાય એટલી ઉપમાઓ આપવામાં આવી છે અને એમાં પણ ઉપમેય તરીકે આવતાં પદોનું ક્યાંય પુનરાવર્તન જોવા મળતું નથી. વળી પ્રાસ અને લય પણ ક્યાંય તૂટતો નથી, જાણે શાંત જળમાં કાંકરી નાખતાં ઉદ્ભવતાં જલતરંગની જેમ લયતરંગનાં ધ્વનિમોજાં વાતાવરણમાં ગુંજતાં અનુભવી શકાય છે. આ લોકગીતનું આગળનું વર્ણન જોઈએ તો -

“માજે ગાઈચી ખૂરી...(૨)

જસી તેલાતલી જ પૂરી... (૨) માજી દેવગાયભી વરાવ, ચરત જાય ડોંગરી.. (૨)”

માજે ગાઈચી ઢાંડી... (૨)

જસી પાલકાચી ઢાંડી... (૨) માજી દેવગાયભી વરાવ, ચરત જાય

ડોંગરી... (૨)

માજે ગાઈચી માંડી... (૨)

જસી ખોબરાચી વાટી... (૨) માજી દેવગાયભી વરાવ, ચરત જાય

ડોંગરી... (૨)

માજે ગાઈચા હોટ.. (૨)

જસા રાંજુનાચા કાઠ... (૨) માજી દેવગાયભી વરાવ, ચરત જાય

ડોંગરી... (૨)

માજે ગાઈચા સિંગ... (૨)

જસા મહાદેવાચા લિંગ... (૨) માજી દેવગાયભી વરાવ, ચરત જાય

ડોંગરી... (૨)

અહીં ગાયનાં વિવિધ અંગોની સરખામણી કોની સાથે કરવામાં આવી છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં લોકગીતના અનુક્રમે ખૂરી-ખરીને પૂરી સાથે, પગની દાંડીને પાલકની દાંડી સાથે, માંડી-ઘૂંટણને કોપરાની સાથે, હોઠને માટલાના કાંઠલા સાથે, સિંગને મહાદેવના લિંગ સાથે, દાંતને કુમુદના ભાત સાથે, જીભને નાગરવેલના પાન સાથે, કાનને સૂપડાના ખૂણાની સાથે, ખાંધને સોનાના ગોળાની સાથે, પાઠ-પીઠને મહાદેવની વાટ-રસ્તા સાથે અને લોકગીતના અંતે પૂંછડી માટે એમના જ શબ્દો જોઈએ તો -

“માજે ગાઈચી સેપ... (૨)

જસા મહાદેવાચા લેપ... (૨) માજી દેવગાયભી વરાવ, ચરત જાય

ડોંગરી... (૨)

અર્થાત્ : ગાયની પૂંછડીને મહાદેવના લેપ સાથે સરખાવવામાં આવી છે.

આ આખું લોકગીત સળંગ વાંચતાં આપણને જરૂર નવાઈ લાગે કે આ લોકકવિના મનમાં આવી અદ્ભુત કલ્પનાઓને રજૂ કરવાની ટેકનિક ક્યાંથી આવી હશે ?

ટૂંકમાં અલંકારના વિનિયોગની સાથે સાથે પ્રાસયોજના, લય અને લાઘવનું તત્ત્વ, શબ્દચમત્કૃતિ જેવી લોકગીતસ્વરૂપની વિશેષતાઓને ઝીલનારું ઉત્તમ પ્રકારનું લોકગીત પુરવાર થાય છે.

(૪) વાઘ દ્વારા વાછરડાને મારી ખાવા અંગેનું લોકગીત :

આનંદમાં ને આનંદમાં જો વાગદેવની પૂજા વિસરાઈ જવાય તો એનું પરિણામ કેવું વિપરીત આવી શકે ? એનો નિર્દેશ આ લોકગીતમાં કરવામાં આવ્યો છે. લોકગીતના આરંભમાં ગોવાળિયો પોતાને થયેલ અનુભવની વેદના ભગવાન ખંડોબા આગળ વ્યક્ત કરે છે :

“માજે કળપાત^{૧૨} મોરી રે ખંડોબા...(૨)
 મોરીલા ઝલા ગોરા રે ખંડોબા...(૨)
 ગોરેચા નાવ કાય જાના રે ખંડોબા...(૨)
 ગોરેચા નાવ કાય ગેઠે રે ખંડોબા...(૨)
 ગોરેલા રુતલાય કાંટા રે ખંડોબા...(૨)
 ગાઈ ‘લાંબલે^{૧૩}’ વાટ રે ખંડોબા...(૨)
 પાને પતાળુ^{૧૪} માસા રે ખંડોબા... (૨)
 દેશુન દેશાચા રાન રે ખંડોબા...(૨)
 માજે કળપાત મોરી રે ખંડોબા...(૨)”

આ લોકગીતની કથાવસ્તુ જોઈએ તો - પહેલી પંક્તિમાં ગોવાળિયો પોતાને થયેલ અનુભવ ભગવાન ખંડોબા આગળ વર્ણવતાં કહે છે : મારી ગાયોના સમૂહમાં મોરી નામની એક ગાય છે. તેણે એક વાછરડાને જન્મ આપ્યો, તેનું નામ ગેઠે રાખવામાં આવ્યું હતું. એક દિવસ બધી ગાયો ચરતી હતી, એવામાં ગેઠેને કાંટો વાગ્યો, ગાયો તો એમના રસ્તે આગળ નીકળી ગઈ પરંતુ એ વાછરડાની હાલત પાણી વગરના માછલાની જેમ થઈ. અંતે ગોવાળિયો ખંડોબાને વિનંતી કરતાં કહે છે : હે ! ભગવાન અમે શું કરીએ ? અમારા નસીબમાં તો - “દેશુન દેશાચા રાન રે ખંડોબા...(૨)” અર્થાત્ : અમારા નસીબમાં તો દેશપરદેશનું માત્ર જંગલ જ લખાયેલું છે. આમ ઈશ્વર આગળ પોતાની લાચારી પ્રગટ કરતાં લોકગીત પૂરું થાય છે.

આ લોકગીતનું વર્ણન જોતાં એમાં મુખ્ય બે બાબત વિશેષ ધ્યાન ખેંચનારી બની રહે છે : એક તો - પાંચમી પંક્તિમાં વર્ણવાયેલ ‘ગોરેલા રુતલા કાટા રે ખંડોબા’ આ પંક્તિમાં વપરાયેલ ‘કાટા’ શબ્દ એ સ્થૂળ પ્રકારનો કાંટો નથી પરંતુ ‘વાગદેવ’ - વાઘના પ્રતીક રૂપે આલેખાયેલો કાંટો છે. જેમાં વાગદેવની પૂજાનો અનાદર થતાં વાગદેવનો પ્રકોપ પશુપ્રાણીઓ પર કેવો કાળ બનીને ઊતરે છે ? એ આખી પરંપરાનો સંદર્ભ અહીં સંકળાયેલો જોવા મળે છે. તો સાતમા નંબરની પંક્તિ : “પાને પતાળુ માસા રે ખંડોબા”માં વાછરડાનું કરુણચિત્ર ઉપમા અલંકાર દ્વારા ઉપસાવવામાં આવ્યું છે. એમાં પાણી વગર જેમ માછલી તરફડે તેમ વાઘના મોંમાં વાછરડાને તરફડતો બતાવ્યો છે.

આમ આ લોકગીતમાં પ્રતીક, કલ્પન અને અહીંના આદિવાસી સમાજની લોકપરંપરાઓના સુમેળ દ્વારા વાગદેવની પૂજાનું મહત્ત્વ અને ગાય-ગોવાળિયાની લાચારીને વાચા આપવામાં આવી છે.

(૫) વાગદેવની પૂજાનું લોકગીત :

વાઘે વાછરડાને મારી ખાધો, એ કરુણ ઘટનાનું કારણ “વાગદેવની પૂજા થઈ નથી.” એવો ખ્યાલ ગાયોના માલિક અને ગોવાળિયાને આવતાં, આ લોકગીતમાં

વાઘબારસના તહેવારે આ પ્રદેશમાં થતી વાગદેવની પૂજા અને તેની ઉજવણી અંગેની માહિતી વર્ણવવામાં આવી છે.

આ લોકગીતની રચનારીતિ મુખ્ય ત્રણ ઘટનાઓથી સંકળાયેલી છે. આરંભના વર્ણનમાં વાગદેવની પૂજાની પૂર્વતૈયારી, મધ્ય ભાગમાં વાગદેવની પૂજાનું વર્ણન અને અંતમાં ગૌધણને ભડકાવવાની પરંપરા.

લોકગીતમાં ઉપાડની પંક્તિમાં ગાયોનો માલિક ગોવાળિયાની ભાળ કાઢતાં ગાયોને પૂછે છે : ‘તુજા ગવળી^{૧૫} કુઠે ગેલાવ... (૨)’ અને જવાબ આપતાં ગાયો કહે છે : ‘ગવળી વનામથી ગેલાવ... (૨) અર્થાત્ : ગોવાળિયો જંગલમાં ગયો છે. અહીં લોકકવિએ આરંભની બે પંક્તિમાં ગોવાળિયો ક્યાં છે ? તેની માહિતી રજૂ કરી છે, તો પછીના વર્ણનમાં ગોવાળિયો શું કરે છે ? એની ક્રિયાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ગોવાળિયો જંગલમાં જઈ શું કરે છે ? એ જોઈએ તો – તેમણે સૌથી પહેલાં ‘રહવાન^{૧૬}’ને જોઈ પસંદ કરી, તેને કાપી, ઊંચકીને ગામની સીમ પાસે લાવે છે. ત્યાર બાદ એને એક છોડેથી સરખું કાપી જ્યાં એને રોપવાનો છે ત્યાં મૂકી એ જગ્યાને છાણ અને કોરા ઉદકથી લીંપી, રહવાનને રોપી, અગરબત્તીનો ધૂપ કરી સૂર્યદેવને પગે પડી ચોખા અને સિંદૂરની ‘પૂજળી^{૧૭}’ પાડે છે :

“પાડલ્યા ધરતીચ્યા પૂજાવ...(૨)
પાડલ્યા ગાવતરીચ્યા પૂજાવ...(૨)
પાડલ્યા કનસર્યાચ્યા પૂજાવ.. (૨)”

અહીં પહેલી પૂજળી ધરતીમાતાના નામની છે અને પછી અનુક્રમે ગાયમાતા, કનસરીમાતા, આભનાથગઢ, જુગનાથગઢના દેવો, નડગ, વાગોબા, નાગોબા અને બાળદીની પૂજળી પાડી તેના પર સિંદૂર છોડી મરઘાનો બલિ આપવામાં આવે છે.

હવે લોકગીતની અંતિમ ઘટનાનું વર્ણન જોઈએ તો – ગોવાળિયો પાંચ ચપટા પથ્થર લાવી તેના પર વાઘ, નાગ, બાળદી, દેવાગાય અને નડગની આકૃતિ દોરે છે :

“લીખલા વાગોબા નાગોબા વ... (૨)
લીખલા બાળદીચ્યા પોર્યાવ...(૨)
લીખલા દેવચ બોહળા^{૧૮} વ... (૨)
લીખલી નડગ^{૧૯}કા બાઈ વ... (૨)”

અહીં વર્ણવાયેલ વાઘ, નાગ, બાળદી અને દેવગાયને સિંદૂરથી દોરવામાં આવે છે જ્યારે નડગ-રીંછને મેશથી દોરવામાં આવે છે.

હવે તૈયાર થયેલા પાંચે દેવોને સાંજે જ્યારે ગોવાળિયાઓ ગાયો લઈ આવે, ત્યારે ગામના આખા ગૌધણને સીમ પાસે જ્યાં રહવાન રોપવામાં આવ્યો છે તેનાથી થોડે દૂર થોભાવી રાખવામાં આવે છે અને પાંચે દેવ ગોવાળિયા પાસે આપવામાં આવે છે.

આ દેવોને તેઓ ટુવાલથી કમરે બાંધે છે અને તેમના હાથમાં એક એક દડિયો આપવામાં આવે છે જેમાં દૂધ, ભાત અને નાગલીની 'ચાનકી'^{૨૦} હોય છે. એ લઈ ગોવાળિયાઓ ગૌધણની ફરતે પાંચ વાર પ્રદક્ષિણા કરે છે. એ દરમિયાન દડિયામાંનું નૈવેદ્ય ગૌધણ ઉપર છાંટે છે. આ પ્રદક્ષિણા પૂરી થતાં ઢોલ, નગારાં, પાવરી જેવાં વાજિંત્રો વગાડી સાથે ગોવાળિયાઓ જોર-શોરથી હાકોટા પાડી ગાયોને ભડકાવવામાં આવે છે :

“ગાઈ બોંબાટુન^{૨૧} દિલ્યાવ, બોહળા બોંબાટુન દિલ્યા.”

ગાયોને ભડકાવ્યા પછી ગાયો પોતપોતાના ઘરે પહોંચી જાય છે, ગાયોનો માલિક પણ બધી ગાયો આવી કે નહીં ? – તેની ખાતરી કરી લે છે. આ પ્રસંગ સાથે આ લોકગીત અને બારસીના તહેવારની ઉજવણીનો અંત આવે છે.

આમ આ પ્રદેશના આદિવાસી સમાજ સાથે સંકળાયેલ 'બારસી' - વાઘબારસના તહેવારે થતી વાગદેવની પૂજા, એની ઉજવણીનાં વર્ણનોને ધ્યાનમાં લેતાં આ લોકગીત સાંસ્કૃતિક પરિપ્રેક્ષ્ય સંદર્ભે અગત્યનું બની રહે છે.

(૬) તહેવારોની જાણકારી આપતું લોકગીત :

બારસીનો તહેવાર ધામધૂમથી ઊજવ્યા પછી હવે આ સમાજમાં વાઘબારસથી ભાઈબીજ સુધી કયા કયા તહેવારો ઊજવાય છે તેની જાણકારી આ લોકગીતમાં આપવામાં આવી છે.

લોકગીતની પહેલી પંક્તિમાં 'ગવળન^{૨૨}'ને પૂછવામાં આવે છે :

“આજ કાઈયા સન વ, ગવળન કાઈયા સન” અર્થાત્ : આજે કયો તહેવાર છે. અને બીજી કડીમાં જવાબ આપતાં કહે છે : “આજ બારસા સનવ ગવળન બારસા સન” એટલે કે આજે વાઘબારસનો તહેવાર છે. એમ કહ્યા પછી લોકગીતમાં અનુક્રમે આવતા તહેવારો : ધનતેરસ, કાળીચૌદસ, દિવાળી, નવું વર્ષ અને ભાઈબીજ એમ દરેક તહેવારની માહિતી આપવામાં આવી છે.

આ લોકગીતનું મહત્ત્વ આજના કમ્પ્યુટર યુગમાં ભલે ઓછું અંકાતું હોય પરંતુ પ્રાચીન સમયમાં જ્યારે આદિવાસીઓ પાસે લિખિત સ્વરૂપમાં કાળગણના અંગેની કોઈ માહિતી ન હતી તે વખતે આવાં લોકગીતો દ્વારા તેઓ માહિતી મેળવતા હશે, તહેવારો, પ્રસંગોને યાદ રાખતા હશે; એ સંદર્ભમાં આજે પણ એનું ઘણું મહત્ત્વ ગણાય.

(૭) દિવાળીની પૂજાનું લોકગીત :

આ લોકગીતમાં દિવાળીના તહેવારની ઉજવણી – એની પૂજાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સાચું જ કહેવાયું છે કે : દિવાળી એટલે રોશનીનો તહેવાર. આ દિવસે આદિવાસી સમાજમાં પણ ઘરની સાફસફાઈ કરી ઘરે ઘરે દીવાઓ પ્રગટાવી આ તહેવારને ઊજવે છે અને એટલે જ લોકગીતની ધ્રુવપંક્તિમાં દિવાળીના પર્વને ધન્યવાદ

આપતાં લોકકવિ કહે છે :

“ધન^{૨૩} ધન દિવાળી રે ધન ધન દિવાળી,
દીપકા લાવલેસ^{૨૪} કા નાહીં રે... (૨)”

તો બીજી પંક્તિમાં દીવડાઓ પ્રગટાવ્યા કે નહીં તેની ખાતરી કરવામાં આવી છે.

આ લોકગીતમાં આગળનું વર્ણન જોઈએ તો – એમાં કઈ કઈ જગ્યાની આરતી ઉતારવી એ અંગેની માહિતી આપવામાં આવી છે. જેમ કે :

“આખર^{૨૫} વવાળિલાકા નાહીં રે...(૨)
ગોદન^{૨૬} વવાળિલાકા નાહીં રે...(૨)
વવરા^{૨૭} વવાળિલાકા નાહીં રે...(૨)
દઈવ^{૨૮} વવાળિલાકા નાહીં રે...(૨)

આ પંક્તિઓમાં દીવો પ્રગટાવી પહેલાં આખરની આરતી ઉતારવા કહેવામાં આવ્યું છે. ત્યારબાદ અનુક્રમે ગોદન, વવરા અને દઈવની પૂજા-આરતી કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. આમ દિવાળીના દિવસે ઘરમાં પ્રાસંગિક પૂજાને કેન્દ્રમાં રાખી સુંદર લોકગીત આપણને મળે છે.

(૮) ભાઈબીજના પર્વનું લોકગીત :

પુરુષપ્રધાન સમાજમાં બહેનોને થતો અન્યાય અને એને કારણે બંનેના સંબંધમાં પડતી દરાસનું આલેખન આ લોકગીતમાં કરવામાં આવ્યું છે.

સામાન્ય રીતે ભાઈબીજના દિવસે બહેન ભાઈને ત્યાં આવે અને હળીમળી આ પર્વનો આનંદ માણે, એટલા માટે ભાઈ બહેનને લેવા એના ઘરે જાય છે. ત્યાં જઈ બહેનને પોતાના મનની વાત કરી પિયરમાં આવવાની વિનંતી કરે છે, પરંતુ બહેન પોતાનું ઘરસૂત્ર છોડી ભાઈની સાથે જવા તૈયાર થતી નથી. એટલે ભાઈ થોડી લાલચ આપવા પ્રયત્ન કરે છે. બહેનને સમજાવતાં તેઓ કહે છે કે :

“ચાલવ બહેને સાડી ધીન તુલાવ,
ચાલવ બહેને ચોળી ધીન તુલા.”

તો બહેન પણ ભાઈને સંભળાવી દે છે :

“નકો ભાવું તુજી સાડી રી,
નકો ભાવું તુજી ચોળી.”

અર્થાત્ : મને તમારી સાડી અને બ્લાઉઝ જોઈતાં નથી. આમ બહેન ભેટ લેવાની કે સાથે જવાની ના પાડે છે. એટલે ભાઈને ખોટું લાગતાં એ ત્યાંથી બિજાઈને નીકળી જાય છે :

“ભાવું જાઈ ડોળા મોડી રી...(૨)”

આ પંક્તિ સાથે લોકગીત પૂરું તો થાય છે, પરંતુ ભાવકોના મનમાં અનેક પ્રશ્નો ઊભા કરતું જાય છે, કારણ કે અહીં ભાઈબહેનના પવિત્ર સંબંધમાં કંઈક ઊણપ દેખાય છે માટે બહેન ભાઈની સાથે જવા માગતી નથી. આ સિવાય પણ બીજાં અનેક કારણો હોઈ શકે ! એના ઉપાયો શોધવાનું કાર્ય લોકકવિએ ભાવકો ઉપર છોડ્યું છે.

આમ આ લોકગીત પરંપરાવાદીથી પર છે એમ કહી શકાય જે સાંપ્રત સમયનાં માનવીની બદલાતી વિચારધારાને ઝીલનારું બની રહે છે. ધીમે ધીમે આ સમાજના લોકમાનસમાં પણ આધુનિક વિચારધારાનો પ્રવેશ થઈ રહ્યો છે એ સંદર્ભમાં આ લોકગીત મહત્ત્વનું બની રહે છે.

(૯) ખેતીકામ અંગેનું લોકગીત :

દિવાળીના પર્વનો આનંદ-ઉલ્લાસ ધીમે ધીમે ઓસરવા લાગે છે. દિવાળી પછી તરત જ ખેડૂતોને ખેતરમાં પાકી ગયેલા પાકની કાપણી અને લણણી કરી શિયાળુ પાક માટે ખેતર તૈયાર કરવાનાં હોવાથી બેવડું કામ હોય છે. એટલે આ લોકગીતમાં ખેડૂતોને ફરી પાછા ખેતીકામમાં જોતરાઈ જવાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.

લોકગીતની ધ્રુવપંક્તિ જોઈએ તો -

“ચંદન તોડુની બનાવલાસ નાંગર...(૨)”

અર્થાત્ : ચંદનનું ઝાડ કાપી તેમાંથી હળ બનાવવામાં આવ્યું છે. તો બીજી પંક્તિમાં કહ્યું છે કે : “હે નાંગરાલા^{૨૯} રેશમીકા દોર.. (૨)” એટલે કે એ હળને રેશમનો દોર બાંધેલો છે અને એ દોરને સાવન અને પોવન નામના બે બળદ બાંધેલા છે. આમ હળ તૈયાર કરી કાળી જમીનવાળું ખેતર ખેડી તેમાં ગૌધણ માટે ઘાસ વાવવામાં આવ્યું એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આમ ફરી પાછું ખેતીકામને લઈને ખેડૂતોનું જીવનચક્ર ધબકતું થાય છે. એની અનુભૂતિ આ લોકગીત કરાવે છે.

૪. ડિંડવાળીની આરતી

ડિંડવાળીની આરતી એટલે આ પ્રસંગનું છેલ્લું લોકગીત જે અન્ય લોકગીતોની જેમ દરેક ઘરે ગાવામાં આવતું નથી. પરંતુ છેલ્લા દિવસે આ પ્રસંગ સાથે જોડાયેલ ગોવાળિયાઓ ઉઘરાવેલ અનાજમાંથી એક ટંકનું સીધું તૈયાર કરી, નદી કે કૂવા પાસે લઈ જાય છે અને બાકીનું સરખે ભાગે વહેંચી લે છે.

નદીએ જઈ સ્નાન કરી ડિંડવાળીની પૂજા કરે છે. એ વખતે આરતી બોલવામાં આવે છે. એના શબ્દો જોઈએ તો -

“ચંદન ચાપા તોડી ૨ ભાવુ...(૨)

મારુતી માજા ધજા ૨ ભાવુ...(૨)

નારળ^{૩૦} દિલા ફોડી ૨ ભાવુ...(૨)

નાગદેવ માજા ધની ર ભાવુ...(૨)
 આંડું દિલા ફોડી ર ભાવુ...(૨)
 વાગદેવ માજા ધની ર ભાવુ...(૨)
 કોમ્બડા દિલા પાડી ર ભાવુ...(૨)
 ભોવાની માજી ધનીન ર ભાવુ...(૨)
 બોકડે દિલા પાડી ર ભાવુ...(૨)
 ચંદન ચાપા તોડી ર ભાવુ...(૨)”

આ આખો પ્રસંગ વિના વિઘ્ને પૂર્ણ થયો એનો યશ આ સમાજ સાથે સંકળાયેલ મુખ્ય મુખ્ય દેવોને ફાળે જાય છે. માટે આરતીમાં કયા દેવને શું ચઢાવો – બલિ અપાય તેનું વર્ણન અહીં કરવામાં આવ્યું છે.

આરતીની પહેલી કડીમાં ચંદનનો ધૂપ અને ચંપાનાં પુષ્પોથી દેવોને વધાવી, હનુમાનજીને નાળિયેર, નાગદેવને ઈંડું, વાગદેવને મરઘો અને ભવાનીમાતાને બકરાની બલિ આપવામાં આવે છે એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે.

આરતી પૂરી થયા પછી ગોવાળિયાઓ ડિંડવાળીને તોડી વહેતા પાણીમાં પધરાવી દે છે. ત્યાર બાદ તૈયાર થયેલી રસોઈ જમીને પોતપોતાના ઘરે આવી જાય છે. અહીં આ પ્રસંગ પૂરો થાય છે.

ડાંગ જિલ્લાના આદિવાસી સમાજની સાંસ્કૃતિક પરિવેશ સંદર્ભની કેટલીક વિશિષ્ટ ગણાતી લાક્ષણિકતાઓમાં ડિંડવાળીનો પ્રસંગ અને એનાં લોકગીતોનો સમાવેશ કરી શકાય. કેમ કે : આ પ્રકારનાં લોકગીતો અન્ય જિલ્લાઓના આદિવાસી સમાજમાં ખાસ જોવા-સાંભળવા મળતાં નથી. વાઘબારસના તહેવારે થતી વાગદેવની પૂજા સાથે સંકળાયેલ ગાય-ગોવાળિયા વચ્ચેના સંબંધને સમજાવવા, ગોવાળિયાઓ ગાયમાતાની આરતી ઉતારી એના મહિમાનું ગાન ગાઈ, ગૌધણની રક્ષા અને સારસંભાળથી ગોપાલકોના જીવનમાં સુખાકારી વધે છે એ સંદેશો સરળતાથી લોકો સુધી પહોંચે અને લોકોમાં એક નવી જાગૃતિ પેદા થાય એ આ લોકગીતોનો મુખ્ય હેતુ છે. ગીચ જંગલમાં વસતા આદિવાસીઓ અને એમનાં પાલતુ પ્રાણીઓની રક્ષા એમના માનીતા આ પ્રકૃતિના દેવો જ કરી શકે, એવી દૃઢ માન્યતા - પરંપરાનું અહીં દર્શન થાય છે. છતાં આ લોકગીતો માત્ર સાંસ્કૃતિક કે ધાર્મિક વારસાને જ વળગી રહેતાં નથી, પરંતુ લોકગીત અને ગીતસ્વરૂપનાં લક્ષણોની દૃષ્ટિએ મૂલવીએ તોપણ જરાય ઊણાં ઊતરતાં નથી. એમાં વિષયવૈવિધ્યતાની સાથે સાથે અતૂટ લય-રાગની ગૂંથણી, શબ્દ અને અર્થાલંકારોનો વિનિયોગ, ભાવપ્રતીકો, કલ્પનો, પુરાકલ્પનોનો પ્રયોગ, દ્વિરુક્ત અને રવાનુકારી શબ્દો દ્વારા સંધાતી શબ્દયમત્કૃતિ જેવી અનેક લાક્ષણિકતાઓના જોરે દરેક લોકગીત એક નવા ભાવ-વિચાર સાથે અહીં પ્રવેશ કરે છે.

આમ આ લોકગીતોમાં લોકસંસ્કૃતિ, સાહિત્ય અને આધ્યાત્મિકતાનો ત્રિવેણીસંગમ થયેલો જોઈ શકાય છે. આવાં લોકગીતોનાં ગુણગાન ગાઈએ એટલાં ઓછાં છે.

ડાંગી શબ્દોના અર્થ :

(૧) ડવલી - દૂધીનો એક પ્રકાર (૨) ઢેરા - માટલામાંથી બનાવવામાં આવતું વાજિંત્ર (૩) આના - લાવો (૪) બારસિંગ - વરરાજાના માથે બાંધવામાં આવતો મોડ - મુગટ (૫) કેલે - કર્યું (૬) બાળદિયે - ગોવાળિયાની (૭) કાઠિલા - લાકડીને (૮) કજવ - કેમ (૯) વાહડસ - વધવું, (૧૦) ઇજલ - વીજળી (૧૧) ગાજલા - વાદળ (૧૨) કળપાત - ટોળામાં (૧૩) લાંબલે - આગળ જવું (૧૪) પતાળુ - તરફડવું (૧૫) ગવળી - ગોવાળિયો (૧૬) રહવાન - શીમળાનો છોડ (૧૭) પૂંજળી - પૂજા વખતે પાડવામાં આવતી ચોખાની નાની ઢગલી (૧૮) બોહળા - ગાય (૧૯) નડગ - રીંછ (૨૦) ચાનકી - નાની ભાખરી (૨૧) બોંબાટુન - મોટેથી બૂમ-હાકોટા પાડવા (૨૨) ગવળન - ગોવાળિયાની પત્ની (૨૩) ધન - ધન્ય (૨૪) લાવલેસકા - પ્રગટાવ્યા કે (૨૫) આખર - વાડો (ગાયો માટેનો) (૨૬) ગોદન - કોઢ (૨૭) વવરા - કોઠાર (૨૮) દઈવ - દેવ (૨૯) નાંગરાલા - હળને (૩૦) નારળ - નાળિયેર

સંદર્ભસૂચિ :

- (૧) 'ડાંગી લોકગીતો : એક સ્વાધ્યાય' - ડૉ. પી. સી. પવાર - પ્ર. આ. ૨૦૦૬
- (૨) 'ડાંગ : એક સમ્યક્ દર્શન' - શ્રી ડી. બી. ચિત્તળે પ્ર. આ. ૧૯૭૮
- (૩) 'ડાંગી બોલી અને ગુજરાતી ભાષાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ' - ડૉ. અમૃત કુંવર - અ. પ્ર. Ph.D. અભ્યાસગ્રંથ
- (૪) માહિતીદાતાઓનો સંપર્ક

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૩૦) વિજ્ઞાન ગમ્મત : અનુ. સુજલ ચિખલકર, ૨૦૧૪ આર.આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ : ૭૨, રૂ. ૬૦/- (૩૧) હિન્દુ કેલેન્ડરનાં સાત રહસ્યો : અનુ. રેખા ઉદયન ૨૦૧૪, આર.આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ : ૮+૧૭૬, રૂ. ૨૨૫/- (૩૨) કૃષ્ણયુગ : અનુ. વર્ષા પાઠક, ૨૦૧૪, આર.આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ : ૨૩૨, રૂ. ૧૯૫/-

વિવેચન વિશે વિચારણા | ચિનુ મોદી

* સાહિત્યની એક શાખા વિવેચન પણ છે. સર્જનની જેમ જ વિવેચનનો પણ મહિમા સંપૂર્ણ સાહિત્યિક વિશ્વે સદીઓથી સ્વીકાર્યો છે. સર્જન પરત્વે જેટલું વિવેચન સજાગ છે એટલું જ વિવેચન પરત્વે પણ વિવેચન સજાગ છે. એટલે કે વિવેચકોએ સર્જનને પામવાના પ્રયાસોમાં જેટલા પણ માપદંડો અપનાવ્યા છે, એ સહુ માપદંડો વિશે કાયમ સમીક્ષા થઈ છે. કદાચ સર્જનથી સવિશેષ વિવેચન વિશે આપણને વધુ શાસ્ત્રગત ચર્ચા ઉપલબ્ધ છે. ટૂંકમાં, વિવેચનનું વિવેચન પણ સતત થતું જ રહ્યું છે.

* આ બધા સંજોગોમાં કેટલાક પાયાગત પ્રશ્નો વિશે અસંદિગ્ધ ઉત્તર મેળવવાનો અહીં પ્રયાસ છે. આ પ્રયાસ કેવળ જિજ્ઞાસાપ્રેર્યો છે અને એના અસંદિગ્ધ ઉત્તર, ઉત્તર મેળવ્યાના તોષ, સંતોષ પછીની જ ક્ષણે સંદિગ્ધ લેખાય, તો, એ મારે માટે અહમ્ ડનનનું નિમિત્ત નહીં બને; બલ્કે, આ જિજ્ઞાસાની પ્રક્રિયા અનંત છે; એવી મારી શ્રદ્ધાને પુષ્ટિ પણ મળશે.

તો... આ રહ્યા એ પ્રશ્નો :

વિવેચન એટલે શું ?

વિવેચન કોને માટે ?

(વિવેચન શાને માટે ?)

વિવેચન કોણ કરી શકે ?

કૃતિઓને આધારે વિવેચનશાસ્ત્ર

કે વિવેચનને આધારે કૃતિનિર્માણ ?

* વિવેચન અવ્યાખ્યેય નથી. સર્જનમાં રહેલી રમણીય સંદિગ્ધતાઓને ભાવક સુધી પહોંચાડવાનો ઉદ્દેશ કરતી વિદ્વાનોની એક શાખાના કર્મને આપણે વિવેચન કહેતા આવ્યા છીએ. વિવેચનનું કામ સર્જકની સર્જન કરતી શક્તિને આલેખીને પ્રમાણવાનું છે. સર્જન એ યાદચ્છિક વેપાર છે એટલે કૃતિએ કૃતિએ આ વેપાર બદલાવાની શક્યતા અવગણી ન શકાય. પણ, પ્રત્યેક વાર વિવેચન પૂર્વગૃહીતોને કોરાણે મૂકીને નવ્ય કૃતિની સર્જનપ્રક્રિયાને, એ ક્ષણ સુધીના પ્રાપ્ત માપદંડોને અને વિચારણાઓને આધારે ઓળખવા મથે છે. આ પ્રક્રિયા પછી પણ કૃતિ તંતોતંત ન પમાય તો અન્ય વિભાવનાનો વિચાર કરે છે. ટૂંકમાં, કોઈ પણ વિવેચક પાસે સર્જનના મુકાબલા માટે, એ સમય સુધીની સહુ સમજણ હોવી અનિવાર્ય છે અને એ સમજણ ખપ ન લાગે તો સર્જકને ગાળ દેવાને બદલે, એ કૃતિએ સર્જેલી નવી કટોકટીને પહોંચી વળવા ઉદ્યુક્ત થવું પડે. ટૂંકમાં, સર્જન-વિવેચનને સતત પડકાર્યાં કરવાનું, પ્રાપ્ત ગજથી જ ભવ્ય સર્જનને માપવાના આગ્રહ

ન હોય.

આથી, એક વાત સ્પષ્ટ થાય કે વિવેચન સર્જન પછીનું ભાષાકર્મ છે.

* કોઈ શા માટે વિવેચન કરે છે ?

વિવેચન એ સર્જનની જેમ અંદરથી ધક્કો વાગવાને લીધે, ઊર્મિના ઉદ્ભવ અને એના ઉછાળને કારણે શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે ? એ નૈસર્ગિક વૃત્તિ છે ? પ્રેરણા અને કલ્પનાસર્જન માટે અનિવાર્ય છે, એમ વિવેચનકર્મ માટે અનિવાર્ય છે ? સર્જન માટે પ્રતિભા અનિવાર્ય લેખાય છે એવું પ્રતિભાસંપન્નપણું વિવેચન માટે અનિવાર્ય ખરું ? નૈસર્ગિક પ્રતિભા જેમ અભ્યાસથી પ્રાપ્ત પ્રતિભા - આ બેમાંથી અભ્યાસસિદ્ધ પ્રતિભા જ કેવળ વિવેચકમાં હોય તો ચાલે ?

આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર મેળવવા, પહેલાં એ જાણવું અનિવાર્ય છે કે એક વ્યક્તિ વિવેચન કરવા માટે શા સારું ઉદ્યુક્ત થાય છે ? આવી વ્યક્તિની વિવેચક થવા પાછળની માનસિકતા કઈ છે ? એ કોઈ કૃતિની સંદિગ્ધતાને પામી ગયો છે એનો આનંદ વહેંચવા વિવેચનકર્મ કરે છે ? પોતાની માન્યતા અનુસાર - વિભાવના અનુસાર - કૃતિનું મૂલ્યાંકન કરવાની એની ખેવના છે ? આ ખેવના વૈયક્તિક અહમ્મને પોષવા માટેની છે ? કે, આ ખેવના સમૂહને લાભાર્થે અર્થઘટન-ગ્રથનને સમજાવવાની છે ? આ નિમિત્તે સર્જક લેખાવાનું મનમાં તો નથી ને ? સર્જક થઈ વિવેચનકર્મ કરવા ઉદ્યુક્ત થવા પાછળનાં કારણો શું ? કર્તાના અનુભવને ખપે લગાડી અન્યની કૃતિનું પરીક્ષણ કરવાની વૃત્તિ ? આ વૃત્તિ એ પોતાની કૃતિનાં પરીક્ષણ માટે ખપ લગાડે એ એલિયટને મતે ઈષ્ટ છે, પણ, એટલા જ સારુ સર્જક વિવેચનકર્મ કરે છે ? આવા અનેક પ્રશ્નોનો એક ઉત્તર અસંભવ. આ સહુ માનસિકતાઓએ વિવેચનનો ઇતિહાસ રચ્યો છે. વ્યક્તિ સર્જક ન થઈ શકી એ માટે વિવેચક થવાનું નક્કી કરે છે અને પોતે સર્જક કરતાં દશાંગુલ ઊંચો છે - એમ સાબિત કરવા જન્મારો ખર્ચી કાઢનારના કિસ્સા ઓછા નથી. પોતાની હવે પછીના કૃતિના લાભાર્થે કોઈ સર્જક પોતાના સર્જનને તપાસે છે અથવા રચાયેલી કૃતિને વિવેચનના ઓજારથી પરખી, મઠારે પણ છે. આવું ઘણુંબધું વિવેચન કરવા પાછળ નિમિત્ત બન્યું છે અને ભવિષ્યમાં બનશે.

પણ, સો વાતની એક વાત; વિવેચનકર્મમાં સર્જનને મૂલવવાની વૃત્તિને બદલે એને જાણવા-માણવા ને પછી પરખવાની વૃત્તિ હશે - તો - સર્જકને એવા વિવેચક ખપ લાગશે.

પ્રશ્ન એ પછીનો આ છે : વિવેચન કોના માટે થતું હોય છે - ભાવક, સર્જક કે પછી સ્વપ્રીત્યર્થે ? સર્જક અને ભાવક વચ્ચે સેતુ બાંધવાની વૃત્તિથી ઘણાંએ વિવેચન કર્યું છે - આ સેતુ ભાવકને સર્જક સુધી લઈ જવાના શુભાશયથી થતો હોય છે. પરંતુ, ઘણી વાર અધિકારી ભાવક તરીકે વિવેચકને કૃતિ સાથે અનુસંધાન સાધવામાં મુશ્કેલી પણ નડતી હોય છે ત્યારે એણે પોતાની મર્યાદાને અવગણવા જેવી નથી - ઘણી વાર

ભાવક અથવા સર્જકને આ નિમિત્તે ઉતારી પાડવાના કિસ્સા પણ મશહૂર છે - વિવેચક માટે બિનઅંગતપણું એ અતિ આવશ્યક છે. એ વકીલ નથી કે નથી ન્યાયાધીશ, એણે કેવળ સાક્ષીભાવે કૃતિ વિશે વાત કરવાની હોય. વિવેચન સ્વપ્રીત્યર્થે પણ શક્ય છે - જેમ કે આ ક્ષણે જે હું કરી રહ્યો છું, એ મને લાભ મળે, હું સંકુલ બાબતોને સરળ રીતે સમજવા આ ઉદમ કરું છું. મને આ ઉદમને અંતે પ્રાપ્ત થનાર સમજ નિરતિશય આનંદ માટેની ચાવીઓ ઉપલબ્ધ કરાવી આપશે, એવો મારો લોભ છે. ઘણાં વવેચન કરનારાં આ રીતે શાસ્ત્રસૂઝ-સમજ માટે ઉદમ કરતા હોય છે અને આ ઉદમને આપણા સૌ માટે શબ્દવગો કરી આપતા હોય છે.

વિવેચક થવા માટે, અધિકારી ભાવક થવા માટે, નૈસર્ગિક પ્રતિભા અનિવાર્ય ખરી ? કે અભ્યાસસિદ્ધ પ્રતિભા પ્રાપ્ત કરી, વ્યક્તિ વિવેચનકાર્ય કરી શકે ? જો વિવેચકને સર્જકનો દરજ્જો આપવાના અભરખા હોય તો જ નૈસર્ગિક પ્રતિભાને આવશ્યકતા વિશે વિચારવું. મારા માટે વિવેચન એ અનુ-શબ્દકર્મ છે. પહેલાં સર્જન છે અને પછી વિવેચન છે એટલે વ્યુત્પત્તિથી પ્રાપ્ત પ્રતિભા વિવેચકને ખપે લાગશે. જ્યારે જ્યારે વિવેચકે સર્જક થવાનો અભરખો રાખ્યો છે ત્યારે વિવેચન માટે અગત્યનું છે એવું વિચારશુદ્ધ, સાદું, પરિભાષાથી શ્રીમંત, ગદ્યને બદલે કવેતાઈવાળું ગદ્ય આ નિમિત્તે મળે છે. એકાધિક સંદર્ભોથી શ્રી-યુક્ત થયેલ ચિત્ત, સમતોલ ભાવે કૃતિમાંની રમણીય સંદિગ્ધતાને સુપેરે પ્રસ્તુત કરી શકે અને ભાવકને રસસમાધિમાં લઈ જઈ શકે તે માટે મન એ વિવેચન અનુત્તમ. ગૂંચવાયેલું ચિત્ત અથવા પૂર્વગૃહીતથી દૂષિત ચિત્ત અથવા રાગ-દ્વેષથી રંગાયેલું ચિત્ત ક્યારેય વિવેચન નહીં કરી શકે, એવી મારી સમજણ છે.

અસ્તુ.

‘સહરાની ભવ્યતા’નાં ઉદાત્ત રેખાચિત્રો | યશોધર હ. રાવલ

રઘુવીર ચૌધરી આપણી ભાષાના સમર્થ સર્જક છે. સાહિત્યનાં, પ્રાયઃ, તમામ સ્વરૂપોમાં એમની લેખિનીએ વિહાર કર્યો છે. અલબત્ત, નવલકથાક્ષેત્રે એમનું પ્રદાન બળકટ છે. ઈ.સ. ૧૯૮૦માં ‘સહરાની ભવ્યતા’ નામે રેખાચિત્રોનો સંગ્રહ એમની પાસેથી સાંપડ્યો છે. આ સંગ્રહમાં પચીસ ગુજરાતી સર્જકોનાં વ્યક્તિચિત્રો આલેખાયાં છે. અહીં, જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કારવિજેતા ત્રણ સર્જકો ઉમાશંકર, પન્નાલાલ ને રાજેન્દ્ર શાહ છે તો ભાયાણીસાહેબ અને ડૉ. પ્રબોધ પંડિત જેવા ભાષાવિજ્ઞાનીઓ પણ છે. આધુનિકતાના પર્યાય સમ સુરેશ જોષી છે, તો સુન્દરમ્, રાવજી અને પ્રિયકાંત જેવા કવિઓ પણ છે. જ્યંતિ દલાલ જેવા નાટ્યકાર છે તો પ્રવીણ જોષી જેવા રંગકર્મી પણ છે. રાવળસાહેબ અને વિષ્ણુભાઈ જેવા વિવેચકોની સાથે ‘કુમાર’ના બચુભાઈ રાવલ છે. નવલકથાકાર દર્શક ઉપરાંત ઈશ્વર પેટલીકર, કિસનસિંહ ચાવડા જેવા વાર્તાકારો અને નગીનદાસ,

યશવન્ત શુકલ તથા પંડિત સુખલાલજી જેવા સારસ્વતો પણ છે. આમ, અહીં ગુજરાતના પ્રથિતયશ સર્જકોની સંગત છે. લેખકે પ્રત્યેક રેખાચિત્રમાં જે-તે સર્જકના અંતરંગ વ્યક્તિઓનો બ-ખૂબી પરિચય ભાવકને કરાવ્યો છે. રઘુવીર ચૌધરીની નિરૂપણરીતિ આ સાહિત્યકારોના પરિચય માટે આસ્વાદ્ય બની રહી છે. આ રેખાચિત્રો માટે સામયિક ‘ગ્રંથ’ કે દૈનિક ‘સંદેશ’ નિમિત્ત બન્યું છે.

આ સંગ્રહમાં સંગૃહીત પ્રત્યેક રેખાચિત્ર જે-તે સર્જકના નિકટના પરિચયમાંથી દોરાયું છે. આ રેખાચિત્રોમાં લેખકનાં સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણો છે તો આત્મપ્રતીતિ પણ છે. પ્રત્યક્ષ પરિચયમાંથી જ આ વ્યક્તિચિત્રો આલેખાયાં છે, એટલે જ એ બધાં પ્રતીતિકર લાગે છે. નિરૂપણરીતિમાં પણ અહીં વિવિધતા છે એટલે એકવિધતામાંથી પેદા થતો કંટાળો અહીં અનુપસ્થિત છે. રેખાચિત્રનો પ્રારંભ ક્યાંક એકાદ વિધાનથી થાય છે તો બીજે કોઈ પ્રસંગથી શરૂઆત થાય છે. ‘ઉમાશંકર જોષી’નું રેખાચિત્ર આ રીતે આરંભાય છે :

‘પ્રેમ પક્ષપાત બની ન જાય અને અસ્વીકાર પૂર્વગ્રહમાં ન પરિણમે એ અંગે ઉમાશંકર સતત કાળજી રાખતા લાગે.’

તો, ‘પન્નાલાલ’નો પરિચય પણ સીધા કથનથી જ થાય છે :

‘કોઈ સુખી અને મનમોજી માણસ પોતાની જન્મતારીખ ઊજવે એટલી સ્વાભાવિકતાથી પન્નાલાલે પોતાની ષષ્ટિ ઊજવી હતી.’

‘રાજેન્દ્ર શાહ’ નો પરિચય સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામના દિવસોમાં કપડવણજના ટાવર પર ફરકી રહેલા રાષ્ટ્રધ્વજના પ્રસંગથી કરાવે છે. આમ, પ્રત્યેક રેખાચિત્ર આકર્ષક રીતે અહીં ઊઘડે છે. આ ઉઘાડ જ ભાવકને સાદ્યંત એ વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વનાં અન્ય પાસાં જાણવા માટે ઉદ્યુક્ત કરે છે.

રેખાચિત્ર આલેખનાર લેખક જે-તે વ્યક્તિ સાથેનું નૈકટ્ય તો ધરાવતો જ હોય છે, સાથે સાથે તે ગુણદર્શી ને પ્રશંસક પણ હોય છે. આ રેખાચિત્રો દોરનાર લેખકનું પણ તેવું જ છે. દા.ત., ઉમાશંકર માટે લેખક આવાં નિરીક્ષણો નોંધે છે :

– ‘એ દોરવાતા નથી, પોતાના અભિપ્રાયથી ચાલે છે.’

– ‘રિસાયેલાઓને મનાવવા માટે ઉમાશંકર પાસે થોડો સમય તો સિલકમાં હોય જ.’

– ‘ઉમાશંકરને લોભ તો જ્ઞાનનો છે, સ્થાનનો નહિ.’

પન્નાલાલની કૃતિ ‘મળેલા જીવ’ સંદર્ભે લેખક નોંધે છે :

– ‘પ્રેમનું નિરૂપણ ભલે રંગદર્શી હોય, કુંવારી ભાષામાં પ્રગટેલા ભાવાંકુરો વિરલ છે.’

અહીં વિવેચક રઘુવીર ચૌધરીનાં દર્શન ભાવકને અ-ચૂક થાય.

રઘુવીરની લાક્ષણિકતારૂપ સૂક્ષ્મ વ્યંગ્ય ને વિનોદની લહર પણ અહીં ફરફરતી રહે છે. એક વાર ઉમાશંકર હિન્દી વિવેચક નામવરસિંહ વગેરે સાથે યુરોપની કલાયાત્રાએ ગયેલા. ફ્રાન્સમાં હતા ત્યારે એમનો જન્મદિવસ આવેલો. એમણે મિત્રોને ‘શેમ્પેન’ ઓફર કરેલો. આ પ્રસંગ નિરૂપતાં લેખક લખે છે, કે -

- ‘મોરારજીભાઈ જાણે તો ઉમાશંકરને ગાંધીયુગની બહાર મુકાવી દે.’ (ઉ.જો., પૃ. ૧૪) પન્નાલાલે પોતાની ષષ્ટિપૂર્તિની ઉજવણીની તૈયારી જાતે જ કરેલી. આવો નિખાલસ એકરાર પન્નાલાલે જ કર્યો છે. આ સંદર્ભે લેખક નોંધે છે :

- ‘એવા ઘણા સજ્જનો હશે જેમણે પોતાની ષષ્ટિપૂર્તિનાં ચક્રો ગતિમાન કરીને અજાણ્યા થઈ જવાની હોશિયારી કરી હશે.’ (‘પન્નાલાલ’, પૃ. ૭૩)

રાજેન્દ્ર શાહે યુવાવસ્થામાં કપડવણજના ટાવરની ટોચે ફરકતા રાષ્ટ્રધ્વજને છાતીએ લગાવીને ટાવરની ટોચેથી કૂદકો લગાવ્યો હતો. આ પ્રસંગ નોંધીને લેખક ટમકો મૂકે છે :

- ‘એ ટાવર મેં જોયું છે. બહુ ઊંચું નથી, પણ આજનો કોઈ પણ ગુજરાતી કવિ ત્યાંથી પડતું મૂકીને જીવતો બચી શકે તેમ નથી. (‘રાજેન્દ્ર શાહ’, પૃ ૧૨૧)

આ પણ રઘુવીરની નિરૂપણરીતિની આગવી ખાસિયત છે ‘કોથળામાં પાંચશેરી’ કોને કહેવાય એ આ વાંચ્યા પછી તરત જ સમજાય.

વ્યક્તિચિત્રોનાં આલેખનમાં લેખકનો અહોભાવ અ-છતો રહેતો નથી. ‘પંડિત સુખલાલજી’ એ રેખાચિત્રનો સમાપનનો પેરેગ્રાફ જોતાં ખ્યાલમાં આવે. (પૃ. ૧૮૦-૧૮૧) પણ આ તો સ્વાભાવિક જ છે. લેખક જેમનાથી આકર્ષાયા છે એમના અંતરંગને ખોલવાનો તો અહીં ઉપક્રમ છે. અને આ રીતે જ જે-તે વ્યક્તિવિશેષની વ્યક્તિમત્તાનો ભાવકનેય પરિચય થાય. કિસનસિંહના અવસાન વખતે ઉમાશંકર અંજલિ આપવા વડોદરા ગયેલા. પણ એ વખતેય એમના પૌત્રને તે ચોકલેટ આપે છે ને કિસનસિંહના ભત્રીજાની બેબીને એના માટે જ લખેલી કવિતા સંભળાવે છે. આવા પ્રસંગો ટાંકીને લેખક જે-તે સર્જકના આંતરિક વ્યક્તિત્વમાં ડોકિયું કરાવીને એમના માનવ્યના પાસાને ઉજાગર કરે છે.

આ રેખાચિત્રો ‘ખાતરીપૂર્વક’ લખાયેલાં છે. કેટલીક વાર લેખકની શૈલી ધ્યાનાર્હ બની છે. સંક્ષિપ્તતા અને સચોટતા એવે વખતે સાક્ષાત્ ચિત્રનિર્માણ કરે છે. રાજેન્દ્ર શાહના પરિચયમાં લેખક જણાવે છે :

- ‘ક્યારેક ચાલમાં પ્રભાતિયાનો લય તો ક્યારેક દયારામની ગરબીની ગતિ. ચહેરા પર ઊગતા સૂરજનું સ્મિત.’ (પૃ. ૧૨૫)

‘પ્રવીણ જોષી’ સંદર્ભે લખે છે :

- ‘પ્રવીણભાઈ સારા વક્તા હતા. બધા અભિનેતા સારા વક્તા હોતા નથી પણ

પ્રવીણભાઈ અભ્યાસી હતા.' (પૃ. ૮૪)

‘પ્રિયકાન્ત’ (મણિયાર)ની ઓળખ આ રીતે કરાવે છે :

– ‘૫૬-’૫૭માં હું વિસનગર કોલેજમાં ભણું ને પ્રિયકાન્ત કવિતા વાંચવા આવેલા. આખું ગામ માથે કરેલું.... કેટલાક ઉચ્ચારો ખોટા, પાછા ગરજીને ગાય, વચ્ચે ગદ્યમાં પ્રાસ્તાવિકો કરે, એમની સાથે ગયેલા કવિઓને અને વિદ્વાનોને એ ન ગમે. સલાહ આપે. પણ માને તો પ્રિયકાન્ત શેના ?’ (પૃ. ૯૨)

અલબત્ત, બધી વખતે નિરૂપણરીતિ આકર્ષક નથી પણ રહેતી. કેમ કે જ્યાં ઘડતરકાળની સ્થૂળ વિગતો આપવી પડતી હોય ત્યાં શૈલી શુષ્ક પણ બની છે.

લેખક જેમની વ્યક્તિતાથી ભીંજાયા છે, એમનાં રમણીય રેખાચિત્રો આપણી સમક્ષ મૂકીને જે-તે વ્યક્તિત્વનો આપણને અંતરંગ પરિચય કરાવે છે. કવચિત્ આવતા વ્યંગ્ય-વિનોદ-કટાક્ષ સમેત આ વ્યક્તિચિત્રો આસ્વાદ્ય બની રહે છે, એટલું જ નહિ, એમના વ્યક્તિત્વમાં રહેલી ભવ્યતાનું પણ આપણને દર્શન કરાવે છે. સાહિત્યિક પત્રકારત્વમાંથી નીપજેલાં ને આત્મપ્રતીતિથી દોરાયેલાં આ ઉદાત્ત રેખાચિત્રો એ ગુજરાતી સાહિત્યને રઘુવીર ચૌધરીનું વિશિષ્ટ કહી શકાય એવું પ્રદાન છે.

૧૪

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૩૩) મોક્ષગુંડમ વિશ્વેશ્વરશ્યા : અનુ. વિજય શાસ્ત્રી, ૨૦૧૩, નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઇન્ડિયા, નવી દિલ્હી, ૮+૧૨૭, રૂ. ૯૫/- (૩૪) જુગલબંધી : ચંદ્રવદન મહેતા, સુનીલ કોઠારી, ૨૦૧૩, સાહિત્ય સંગમ, સુરત પૃ : ૮૮, રૂ. ૭૫/- (૩૫) વિશ્વની શ્રેષ્ઠ નવલકથાઓ : દીપક મહેતા ૨૦૧૨, સાહિત્ય સંગમ સુરત, પૃ : ૪૪૮, રૂ. ૨૨૫/- (૩૬) ધર્મસંધાન : વિજય સંઘવી, ૨૦૧૨, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ : ૮૦, રૂ. ૬૦/- (૩૭) અધ્યાત્મવાદ વિશે વૈજ્ઞાનિક સમજ : ડૉ. ભાનુપ્રસાદ અમૃતલાલ પરીખ : ૨૦૧૪, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ : ૯૬, રૂ. ૬૦/- (૩૮) સિંધુ-હિન્દુ અને સિંધુ સભ્યતા એક અલગ દષ્ટિકોણ : સંકલન અને રચના : ભવસુખ શિલુ, ૨૦૧૪, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ : ૨૦૭, રૂ. ૨૦૦/- (૩૯) શબ્દસન્નિધિ : ડૉ. રમેશ ઓઝા, ૨૦૧૩, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ : ૧૬૮, રૂ. ૧૩૫/- (૪) ભગવતીકુમારની સંવેદન સૃષ્ટિ : સંપા : પ્રભાબહેન પરમાર, ૨૦૧૩, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ : ૧૬૮, રૂ. ૧૬૦/-,

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

આ એ ગઝલ નથી : ‘બીજી બાજુ ડહા

મેં જોઈ નથી’ની ગઝલો | રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીન’

લલિત ત્રિવેદીની છેલ્લાં ૭-૮ વર્ષથી લખાતી ગઝલોએ ગઝલચાહકોનું, ગઝલઅભ્યાસીઓનું બે-ચાર કારણોસર ધ્યાન ખેંચ્યું છે. ‘પર્યંત’ તેમનો પહેલો ગઝલસંગ્રહ છે. તેમનો બીજો ગઝલ સંગ્રહ છે ‘અંદર-બહાર એકાકાર’ અને આ ત્રીજો ગઝલ સંગ્રહ છે ‘બીજી બાજુ ડહા મેં જોઈ નથી’. સમગ્ર સંગ્રહમાં આમ તો એક જ ભાવ ઘૂંટાતો ઘૂંટાતો, જુદીજુદી રીતે ભાષાની શક્યતા ચકાસતો ભીતરની દિશાનાં શિખરો તરફ પ્રવાસ કરી રહ્યો છે.

એક બાજુ છે અનાદિ ને અનેક, બીજી બાજુ ડહા મેં જોઈ નથી,

એક બાજુ અસલ સબદ છે એક, બીજી બાજુ ડહા મેં જોઈ નથી.

આ જ રદીફની એક બીજી ગઝલના બે શેર જોઈએ :

તું સનાતન અસલ છે આ બાજુ, બીજી બાજુ ડહા મેં જોઈ નથી,

ફક્ત તારો અમલ છે આ બાજુ, બીજી બાજુ ડહા મેં જોઈ નથી.

તું મધુબાલા મુગલેઆઝમની, ઘર સમેટું કે થાય દીવો તું,

જિંદગી ! તું ગઝલ છે આ બાજુ, બીજી બાજુ ડહા મેં જોઈ નથી.

ગઝલસંગ્રહનું શીર્ષક એટલે આ બે ગઝલોની રદીફ. પણ મનમાં થાય કે આ લલિત ત્રિવેદીને થયું શું છે ? આ કઈ ભાષા છે ? આ કેવી ભાષા છે ? પહેલી ગઝલ છે ‘શારદા મતિ આપો’, બીજી ગઝલ છે ‘હે દાદા ગણપતિ’ અને પછી ગઝલસંગ્રહની શરૂઆત થાય છે. બિલકુલ પ્રાચીન કાવ્યગ્રંથ અને આખ્યાનોની મનમાં આબોહવા ઊભી કરે છે.

લલિત ત્રિવેદીના સંગ્રહનાં પાનાં ફેરવતાં કોઈને એવું લાગે ખરું કે આ લલિત ત્રિવેદી કેવું લખે છે ? આને ગઝલ કહેવાય ? વાત સાચી છે. સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં પ્રા. અનિરુદ્ધ ગોહિલ જણાવે છે તેમ આ સંગ્રહની ગઝલોમાં કવિએ ગઝલના બીબે ભજનની ભાત પાડી છે. તમામ ગઝલોને જોતાં આ કવિ ભગવા ભાવે રંગાયેલો જણાય છે. તેમની આધ્યાત્મિકતા કાલ્પનિક કે ઊછીની નથી. હા, કાલ્પનિક અને ઊછીની આધ્યાત્મિકતાનો ભોગ ઘણાને બની જતા જોયા છે. લલિત ત્રિવેદી પાસે જે કંઈ છે એ પોતીકું છે. ક્યાંયથી ઉછીનું કે અનુકરણ રૂપે કશું લઈને લખાયેલી આ ગઝલો નથી. દિવસભર દવાખાનું, પેશન્ટ અને દવાઓ વચ્ચે રહેતો આ કવિ રાતે ગોઠડી માંડે છે સંતો, ભજનિકો અને શાયરોની પરંપરા સાથે. ભીતરનો પ્રવાસી ચીલો ચાતરે નહીં તો

જ નવાઈ. થોડાક ગમતા શેર પાસે અટકું છું.

પૂર્વજ સાહિત્યકારોના સંદર્ભોથી આ ગઝલો સમૃદ્ધ છે.

જે કાગજથી સીવ્યું પ્હેરણ મિઝાજીએ,

પંડિતજી ! એ કાગજમાંથી ગઝલ ઘડું છું...

ગાલિબના દીવાનની પહેલી ગઝલનો પહેલો શેર યાદ આવે.

નકશ ફરિયાદી હૈ, કિસ કી શોખી-એ-તહરીર કા,

કાગજ હૈ પૈરહન, હર પૈકર-એ-તસવીર કા.

કોઈ એક સમયે ઈરાનમાં એવો રિવાજ હતો કે જો કોઈ ફરિયાદીએ બાદશાહના દરબારમાં જઈને ફરિયાદ કરવી હોય તો તે કાગળનું પ્હેરણ પહેરીને જતો હતો. અને તેનો અર્થ એ થતો કે તે માણસ ફરિયાદ કરવા આવ્યો છે. ગાલિબે આ શેર દ્વારા તે વખતના રિવાજ તરફ ઈશારો કર્યો છે. આખી દુનિયા જાણે કાગળના પ્હેરણ પહેરીને ફરિયાદી બની છે. કાગળનો અર્થ બોદું તકલાદી એવો પણ થાય છે. શેરમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે આ જે તસવીર છે એનું પ્હેરણ કાગળી છે અર્થાત્ મનુષ્ય નશ્વર દેહ ધરાવે છે. જ્યારે મનુષ્યનું શરીર જ નાશવંત હોય ત્યારે તે પોતાના અસ્તિત્વ આપનારને માટે કોની સામે ફરિયાદ કરી રહ્યો છે ? ટૂંકમાં માણસ ઈશ્વર સામે ફરિયાદ કરી રહ્યો છે. સમગ્ર શેરમાં ‘કાગળી’ શબ્દ મહત્વનો છે. મિઝા અસદુલ્લાહખાં ગાલિબનો આ સંદર્ભ આ શેરમાં આમ ઊઘડતો જોવા મળે છે.

કાગળિયાની નાતને જમવા તેડી છે જી,

ગાલિબ ! તારા કારજમાંથી ગઝલ ઘડું છું...

□

અમારે આંગણામાં ચારેધામ આવ્યાં છે !

ગઝલ લખાવવા ઉમર ખય્યામ આવ્યા છે !

મળ્યા’તા મીરને... ગાલિબને... દાસી જીવણને,

લલિત ! આપને શું એ પયામ આવ્યા છે !

આ કવિનું સંદર્ભજગત જેટલું સમૃદ્ધ છે એટલું જ રસાયેલું છે.

બોજરાજા સિંહાસન તજી, રાજ ને કાજ છોડીને ગુમ થૈ ગયા,

એવું શું બોલી તેત્રીસમી પૂતળી, વાત માંડીને તમને કહું શી રીતે ?

કાલિદાસ, તુલસીદાસ, ગાલિબ, વ્યાસ, જીવણદાસ સૂરદાસ, અને રમેશ પારેખ સુધી સર્જક સંદર્ભો તેમની ગઝલોમાં છવાયેલા જોવા મળે છે.

આજે લખાતી ગઝલો કે ગુજરાતીમાં લખાયેલી તમામ ગઝલોની Impression સાથે આ ગઝલસંગ્રહમાંથી જો પસાર થવા જઈએ તો આપણે આ ગઝલોને અન્યાય કરી દઈએ ક્યાં તો માથું પછાડીએ એવું બની શકે. એટલે જ તેમણે કહ્યું છે કે...

ઉપર ઉપરથી જ જોજે તું મારી આંખમાં જોજે,
રખે તું માનતો કાગળ છે છીછરો મારો.

મેં ઘણા ગઝલકારોને કાફિયા અને છંદની કસરત કરીને ગઝલ લખતા જોયા છે. લખે, ભૂંસે, ચેકે... જાણે વૃદ્ધ બળદને ધક્કા મારી-મારીને ચલાવતા હોય. પણ લલિત ત્રિવેદી પાસે ગઝલ આવે છે ત્યારે ગઝલ લલિતને ધક્કો મારીને લખાવે છે. આ સંદર્ભે ત્રણ શેર જોવા જેવા છે.

શાહીથી ત્યારે જ એક સાચી ગઝલ લખવા મળે છે,
જ્યારે નકરી પેનમાંથી ઉમ્મલર કંકુ ખરે છે.

*

પડી જવાય તો જડવાનો આરોવારો નથી,
ચલાવી દોરડા ઉપર લલિત લખાવે છે.

*

રમે છે મનમાં સરસ પૂર્વજોની પંક્તિઓ,
રખે કરે નહીં એ જોર કાગળ પર.

લલિતની ગઝલો મને ગમે છે. ભાષા અને અભિવ્યક્તિ બંનેની તાજગી સાથે સમગ્ર સંગ્રહમાં કવિની ભીતરની શોધ અને તેની તાલાવેલી સતત પ્રતીત થાય છે. ઐતિહાસિક કે ફિલ્મી લોકગીતોમાં પ્રયોજાતી લઢણો પોતાના નામને જુદી જુદી રીતે પ્રયોજવા અને આ બધા દ્વારા બીજી બાજુ જે જોઈ નથી એ તરફની સતત ઝંખના એ આ ગઝલોનું જમા પાસું છે. લલિત આપણા સમર્થ ગઝલકાર મનુભાઈ ત્રિવેદી 'ગાફિલ'ના ભાણેજ છે. ગાફિલે સરોદના ઉપનામથી મર્મીલાં ભજનો લખ્યાં છે. તેમના એ ભજનસંગ્રહોનાં નામ છે : (૧) રામરસ (૨) સૂરતા. ભજનમાંથી ગઝલ અને ગઝલમાંથી ભજનમાં તેમની આવન-જાવન બહુ સહજ રહી છે.

ન ગાઉ કેમ હું ભજનોની સાથે ગઝલો પણ ગાફિલ,
અહીં ખેંચે છે મીરાંબાઈ તો ત્યાં મીર ખેંચે છે.

મોસાળ પક્ષનો આ વારસો લલિતની ગઝલોમાં કોઈ ભજનિકની અદાથી પ્રગટેલો છે.

સંવાદ રોટલાનો શું અજબ છવાયો રે,
શરીરદાસ ! શરીરમાં જ તું ભુલાયો રે !

શરીરદાસ, લલિત, લલિતદાસ, ખમીસ જેવા શબ્દો વારંવાર ગઝલોમાં જોવા મળે. ક્યારેક તો આખી પંક્તિઓ અને મિસરા ફરીફરી ડોકાય છે.

ચલો કે દીવડાનું ટાણું સાચવી લઈએ. (પૃ. ૧૨)

ચલો કે દીવડાનું ટાણું સાચવી લઈએ. (પૃ. ૧૩)

ખૂટે ન કેમે એવાં પાણિયારાં દીધાં છે. (પૃ. ૧૭)

આ જ આખી પંક્તિ પૃ. ૧૮ ઉપર ગઝલનો પહેલો મિસરો બની જાય છે.

હે ચિત્રગુપ્ત ! ચોપડો ખોલી અને બતાવ. (પૃ. ૨૭)

હે ચિત્રગુપ્ત ! ચોપડો ખોલી અને બતાવ. (પૃ. ૨૮)

પૃ. ૨૭ના અંતિમ શેરની પ્રથમ પંક્તિ પૃ. ૨૮ ઉપર ગઝલનો પહેલો મિસરો બનીને આવે છે. એકનો એક ભાવ, એકની એક પંક્તિ, એકનો એક શબ્દ જ્યારે પીછો ન છોડે ત્યારે આવું બની શકે છે. પરંતુ એ શબ્દ કે એ પંક્તિ ખૂબ ગમી જાય અને વારંવાર લખ્યા કરવાની વૃત્તિના શિકાર બની જઈએ એ ખોટું. મારી દષ્ટિએ એ મર્યાદાથી કે લપસણા ઢાળથી બચવું જોઈએ, ચેતવું જોઈએ. મોટા ભાગના ગઝલકારો એક આખ્યા મિસરાને પુનરાવર્તિત કરીને એક બીજા શેર અને મિસરા સાથે આંતર અનુસંધાન રચીને કેવું પરિણામ આવે છે તે જોવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય છે, પરંતુ આ એક સહજ ખેંચાણ હોય છે. ગઝલના સ્વરૂપ સાથેની તોડફોડ દ્વારા કશુંક નવું પ્રગટાવવાની મથામણ હોય છે. પરંતુ મોટા ભાગે હજુ સુધી લખાયેલી ગઝલોમાં કશું સિદ્ધ થતું જોવા નથી મળ્યું. હા, કવિને સંતોષ થાય છે કે આપણે આવું કશુંક લખી જોયું.

આ સંગ્રહનું સૌથી જમા પાસું તેની રજૂઆતની જેમ ભાષા છે. ભજનિકની અદા, ગઝલના સ્વરૂપમાં ભજનની બાની, પૂર્વ સૂર્યોના સંદર્ભો વણઝારો, જોગી, પંડિતથી લઈને ચિત્રગુપ્ત અને લતા મંગેશકર સુધીના સંબોધીને લખાયેલા શેર, કાઠિયાવાડી ભાષાનો લહેકો, હિન્દી અને વ્રજ ભાષાનું ગુજરાતીમાં મિશ્રણ ધ્યાન ખેંચે છે.

મહર્ષિ જેટલું સત હોત મહાભારત લખત હું પણ,
મને તો આ ગઝલ પૂરતું સકલનું સત ચડેલું છે !

*

કહી શકો હવે મંદિર બની ગઈ છે ગઝલ,
ને મારી બોબડી શાહીમાં રામ આવ્યા છે.

ગઝલ વિશેના શેર સંગ્રહમાં ઘણા જોવા મળે છે. અન્ય ગઝલોમાં જોવા મળતા ઘણાં બધા ભાવ અને શબ્દો અહીં ક્યાંય નજરે નથી ચડતા. શહેર, સડક, બગીચા, ચહેરા, દીવાલ આવે છે ખરાં પણ લલિત સ્પર્શ દ્વારા. લોકસાહિત્ય અને લોકગીતની પરંપરાની પંક્તિઓ અને વાક્યનો રદીફ બનાવીને ગઝલો લખાઈ છે. ઝીણા મોર બોલે છે, ગોરખનાથ, સતી લોચણની પંક્તિઓ, સતી દેવળ દેના ભજનની પંક્તિ, લોકગીતની પંક્તિ ક્યારેક રદીફ બની જાય છે, ક્યારેક મિસરા. પ્રસ્તાવનામાં અનિરુદ્ધ ગોહિલ કહે છે તેમ આ સંગ્રહની કેટલીક ગઝલો એ ગઝલપદો છે.

નજર ઉઘાડવાની જુક્તિ આવડી ગઈ રે,
દસે દુવારની કૂચી જેને જડી ગઈ રે !

ગયા મંદિરિયે ને કેમે જીવ ના લાગ્યો,
ઊભા ઝરૂખડે ને કેડી સાંપડી ગઈ રે !

*

ખુશબૂને... ઝકળને... ઝળઝળિયાંને તેડાં મોકલું,
હે ગઝલ ! તારા સમોવડિયાને તેડાં મોકલું.

નોતરું નરસિંહને ગાલિબને જીવણદાસને,
ઘ્યાલકુડાં મારાં ઈ હઈયાંને તેડાં મોકલું !

આવી ગઝલોમાં લલિત ત્રિવેદી જે દિશા તરફ આગળ વધી રહ્યા છે તેનો જાણે અસલ પરિચય મળે છે. લલિતભાઈ વિશે ક્યાંક મેં લખેલું છે એ જ અહીં કહેવાનું મન થાય છે. અત્યારે ખૂબ નિષ્ઠાથી લખતા ગઝલકારોમાં એક મહત્ત્વનું નામ લલિત ત્રિવેદી છે. એમની ગઝલોનું ભાષાકર્મ અને તેમાં પ્રગટતી સાધકની મથામણ એક જુદી જ ભૂમિકાની છે. તેમની ગઝલોને ચીલો ચાતરતી ગઝલો તરીકે જોવી રહી. ‘બીજી બાજુ હજી મેં જોઈ નથી’ સંગ્રહની ગઝલોને હું હૃદયથી આવકારું છું. સૌ ગઝલચાહકોને પણ આ સંગ્રહમાંથી પસાર થવું ગમશે એવી શ્રદ્ધા છે.

સર્જકની લખવૈયાગીરીનો તેજસ્ફુલ્લિંગ | પ્રતિભા શાહ

છેલ્લા કેટલાક સમયથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે અનુવાદક તરીકે જાણીતાં શ્રીમતી અરુણાબહેન જાડેજાનું, મૌલિક સર્જનની પ્રતિભાના ચમકારા બતાવતું પુસ્તક એટલે ‘લખવૈયાગીરી’. રસોઈને કળાનો દરજ્જો પ્રાપ્ત કરાવતું આ પુસ્તક પ્રથમ નજરે અનુક્રમણિકા ઉપર નજર કરનારને તો વિવિધ વાનગી વિશે માહિતી આપતું પુસ્તક જ જણાય. અને હા, કૃતિના સર્જનનું નિમિત્ત પણ બની છે તો રસોઈ જ. પણ કૃતિમાંથી પસાર થયા પછી અનુભવાય છે કે રસોઈને નિમિત્ત બનાવીને લેખિકાએ અહીં આરાધના તો કરી છે શબ્દબ્રહ્મની જ. સ્વાદબ્રહ્મથી આરંભાઈ લેખિકાની રસયાત્રા નાદબ્રહ્મ સુધી પહોંચવા તરફ વળતી સર્જનયાત્રા બને છે.

આખું પુસ્તક વાનગીને સાંકળતા કુલ નવ લેખોમાં વહેંચાયેલું છે. ‘રોટલો’, ‘ન્યારું શિરામણ’, ‘છાશલીલા’, ‘ગોળ વિના મોળો કંસાર’ અને ‘રિસાતી વિસરાતી કળા - રસોઈ’ વગેરે પુસ્તક વાંચતાં જ જચી જાય.. એવા રસળતા નિબંધરૂપ લેખોમાં રસોઈની વાત કરતાં કરતાં ઈતિહાસ, પુરાણ, આરોગ્ય, સૌંદર્યશાસ્ત્ર, પૂર્વ અને પશ્ચિમની જાણીતી-માનીતી વાનગીઓની વાત એવી રસપૂર્ણ રીતે સાંકળી લીધી છે કે સ્વાદબ્રહ્મ અને શબ્દબ્રહ્મ બંનેથી તરબતર થઈ જવાય.

લેખિકાએ કૃતિના જુદા જુદા લેખોમાં બજારમાં મળતી પણ એને ઘરનો સ્પેશિયલ ‘ટચ’ આપી ઘરે બનાવાયેલી વસ્તુ કેવી સ્વાદસભર હોય... કેવી સ્વાસ્થ્યપ્રદ હોય એ

એવી સરસ રીતે દર્શાવ્યું છે કે એ આપણી સ્વાદેન્દ્રિયને કલ્પનાથી ઉત્તેજ આપણા મનને એનો સ્વાદાનુભવ કરાવે છે જાણે. ‘તાવડીથી ઊતરતો ગરમાગરમ... શાક મસાલે ચડિયાતું જોઈએ’ (પૃ. ૪), ‘આ છાશ ગૃહિણીની પાક્કી સહિયર... ખીચડીને પોંખવા હરહંમેશ થનગનતી જ હોય..’ (પૃ. ૧૩) વગેરેમાં આની પ્રતીતિ જરૂર થાય.

કૃતિમાં સ્વાદસોડમની સાથોસાથ શબ્દો પણ ફોરમતા હોય.. શબ્દોને સોડમભર્યો છમ્મકારો મળતો હોય એવાં પણ અનેક ઉદાહરણો મળે છે. કૃતિમાં જેટલું રસોઈનું... રસોઈની સુગંધનું સૌંદર્ય દ્રાણેન્દ્રિયથી અનુભવાવ્યું છે, એટલું જ, બલ્કે એથી વધુ સૌંદર્ય મનહૃદયને એની રજૂઆતના સૌંદર્યથી, અભિવ્યક્તિની મીઠપથી અનુભવાવ્યું છે એ માટે એમણે કલ્પન, પ્રતીક, અલંકાર, વર્ણનશૈલી વગેરેને ઉપ-યોગમાં લીધાં છે. ગદ્યશૈલીનું સૌંદર્ય તો કૃતિમાં ચોમેર ભરપૂર રૂપે વેરાયેલું છે. ટૂંકાં ટૂંકાં વાક્યો... ક્યારેય કાને ભાગ્યે જ પડ્યા હોય એવા શબ્દો... તળપદા શબ્દો સાથે અંગ્રેજી શબ્દોનું સામંજસ્ય... સ્મિત છલકાવતી શબ્દાવલી વગેરે કૃતિને રસદાર, ચટાકેદાર બનાવે છે જેમ કે ‘આ રોટલો એક વાર હેવાયો... ગોઠવાતા જાય’ (પૃ. ૬), ‘આ છાશરાણીની ગરવાઈ તો જુઓ... દૂર ભાગતા હશે’ (પૃ. ૧૪), ‘રંગબેરંગી રત્નોની જેમ... લલચાઈ ઊઠે છે’ (પૃ. ૩૧), ‘ચાંદામામા જેવી ગોળ અને દૂધ જેવી ધોળી... જમણામાં એનું સ્થાન ‘સેકન્ડ સિટિઝન’નું જ.’ (પૃ. ૩૬).

કૃતિનું શીર્ષક પણ આવું જ સાહિત્યનું પરિચાયક. ત્રણ મુખ્ય શબ્દો ‘લ’, ‘ખવૈયા’ અને ‘ગીરી’નું બનેલું. ‘ખવૈયો’ એટલે, રસોઈને જાણીને... ખાઈને... માણનારો’. ગુજરાતીમાં નથી પણ મરાઠીમાંથી લેખિકાએ ઉપાડેલો. ‘ગીરી’ પ્રત્યય આમ તો શબ્દની પાછળ લાગી ‘ખરાબ’ કે ‘ઊલટાપણા’નો અર્થ દર્શાવનાર. પણ અહીં લેખિકાએ એનો કરેલો ઉપયોગ ‘ખવૈયા’ શબ્દના અર્થસૌંદર્યને વધારનાર. આ ‘ખવૈયા ગીરી’ શબ્દના અર્થને સાહિત્યવાળું સૌંદર્ય બક્ષે છે ‘લ’. ‘લ’નો ઉમેરો જે રીતે કૃતિમાં કરાયો છે એમાંથી જ લેખિકાની સર્જનશક્તિનો પરિચય પમાય છે.

મુખ્યત્વે ‘અખંડાનંદ’, ‘નવનીત સમર્પણ’ અને ‘કુમાર’માં પ્રગટ થયેલા આ લેખોને કાઉનના નાનકડા પણ સુંદર પુસ્તક રૂપે પ્રકાશિત કરવાનું શ્રેય મેળવ્યું છે ગુર્જર પ્રકાશને. આશા છે કે અનુવાદક્ષેત્રે ખાસ્સું ગજું કાઢનારાં આ લેખિકા ગુજરાતી સાહિત્યને પોતાના મૌલિક સર્જનથી વધારે રળિયામણું બનાવાશે.

મહિમામંડિત નારી-રત્નોની નિશ્રા : ‘દીઠે અડસઠ જાત્ર’ | કાશ્મીરા મહેતા

આપણે જાણીએ છીએ કે, સાહિત્ય સમાજનું સીધું પ્રતિબિંબ ઝીલે છે. એટલે, કોઈ પણ સ્થળકાળની કૃતિમાં નારીની છબિ જે તે સ્થળકાળના માળખા પર જ નિર્ભર રહેવાની. ભારતીય નારીના સંદર્ભે ભગવદ્ગીતાના ‘વિભૂતિયોગ’માં ભગવાન શ્રી

કૃષ્ણે કહ્યું છે,

“કીર્તિ શ્રીર્વાક ચ નારિણાં સ્મૃતિ મેઘા ધૃતિઃ ક્ષમા”

એ પંક્તિને લઈને આ વિભૂતિતત્ત્વોનાં જ્યાં જ્યાં દર્શન થયાં તે મહિમાંમંડિત નારીરત્નોને લઈને ગૂંથાયેલ માળા એટલે ડૉ. દર્શના ધોળકિયાકૃત ‘દીઠે અડસઠ જાત્ર.’ “નારીવાદ”ની સંજ્ઞાને કે કોઈ પણ “વાદ”થી અળગા રહીને ફક્ત નારીનું વ્યક્તિ તરીકે મહિમાગાન કરવાની ઈચ્છાથી જ આ પાત્રો પર પસંદગી ઢોળાઈ હોય એવું દઢતાપૂર્વક જણાય છે, અને અહીં તેને એક Human તરીકે જોવાઈ છે, નહીં કે ફક્ત Woman....! ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રી ‘Second Sex’ની હદોમાં બંધાઈ નથી, એ દર્શનાબહેન કદાચ અજાણ્યે પણ પુરવાર કરી શક્યાં છે, એ આ કૃતિની વિશેષતા કહી શકાય.

આમાં સીતાથી માંડીને કસ્તુરબા સુધીનાં સાત પાત્રો ભારતીય છે અને સાત પાત્રો વિદેશી છે. વિદેશી પાત્રોમાં ‘ભારતીયતા’ સાબિત કરવા જતાં Universal Values વચ્ચે નથી જ લાવવી. આ વિદેશી પાત્રોમાં માર્ગરિટ નોબલ, મીરાં અલ્ફાસ્સા અને મેડેલીન સ્વેડનો સમાવેશ થયો છે જેઓ પાછળથી ભગિની નિવેદિતા, શ્રી માતાજી અને મીરાંબહેન તરીકે ભારતીય અધ્યાત્મ દ્વારા દીક્ષિત થયાં. આ ત્રણેય વ્યક્તિત્વોમાં વૈચારિક ભેદ છે જે અહીં સુપેરે ઝિલાયો છે, પણ સત્ય કહો કે, દિશાની શોધ... એ ત્રણેયનું ધ્યેય છે, જે ભારતના આધ્યાત્મિક મહાપુરુષો દ્વારા તેમને સાંપડે છે.

અહીં આલેખાયેલાં ભારતીય નારીનાં ચરિત્રોમાં ઉપશમભાવની આરાધિકા સીતાને, કે અયોનિજા દ્રૌપદીના તપ્ત પ્રભાવને સૌમ્યતાથી રજૂ કરાયો છે. ‘નળાખ્યાન’ની દમયંતી અત્યંત દર્શનીય નાયિકા તરીકે રજૂ થઈ છે, પણ આ માનુનીઓએ જીવનની અપાર વિસંગતતાઓ વચ્ચે પણ સત્ તત્ત્વની ઉપાસના ત્યજી નથી. એટલે જ તો આ પાત્રો આટલાં મહિમાવંત લાગે છે. કેવું હશે એ તત્ત્વ જેનો આશ્રય આ પાત્રોએ કોઈ પણ ભોગે જતો કર્યો નથી....!

મનુભાઈ પંચોળી દર્શકના શબ્દોમાં કહીએ તો :

“ગુજરાતી ભાષામાં સ્ત્રીઓ વિશે ચરિત્રસાહિત્ય ઓછું છે. કોઈક વાર એમ થાય છે કે જાણે મહાન સ્ત્રીઓ ત્યાં હતી જ નહીં. પુરુષોનાં જ વાજાં વાગતાં હતાં, દર્શનાએ આ મધુર વાંસળી વગાડી ખોટ પૂરી....!”

ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને સમાજ આ ત્રણેય પરિબળો નારીની છબી નિર્મિત કરવા માટેનાં નિર્ણાયક પરિબળ રહ્યાં છે. આ શાશ્વત નારીપાત્રોનું આલેખન કરતી વખતે જીવનની કઠોર વાસ્તવિકતાઓ વચ્ચે પણ આ પાત્રો ટકીને કઈ રીતે તેમને પ્રશિષ્ટ (Classic) પુરવાર કરે છે તે દર્શાવવામાં દર્શનાબહેન સફળ રહ્યાં છે એવું અત્યંત આદરપૂર્વક કહેવાની ફરજ પડે તેમ છે.

‘વનેચરની વાઠંડી’ વિશે | સુશ્રુત પટેલ

[‘વનેચરની વાઠંડી’, સંપાદક : પ્રફુલ્લ રાવલ, પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, પ્ર. આ. ૨૦૧૩, પૃષ્ઠસંખ્યા : ૧૭૬. કિં. રૂ. ૧૪૦/-]

શ્રી હરિનારાયણભાઈ આચાર્ય ‘વનેચર’ (૧૮૮૭-૧૯૮૪) એટલે ‘ગુજરાત પ્રકૃતિ મંડળ’ના કર્તાહર્તા અને તેના મુખપત્ર ‘પ્રકૃતિ’ ત્રૈમાસિકના તંત્રી. આજની પેઢી તેમને બહુધા આ સંદર્ભે પિછાણે છે. પ્રકૃતિવિજ્ઞાનમાં તેમનાં તલસ્પર્શી અભ્યાસુ લખાણો આપણો અત્યંત સમૃદ્ધ વારસો છે. તેમના આ બધા અગાધ જ્ઞાનનો અનુભવ આ અવલોકનકારને પણ તેમના પરિચયમાં આવવાથી થયો હતો. આપણા ઘણાબધા પ્રકૃતિલેખકો જેવા કે સર્વશ્રી નિરંજન વર્મા અને જયમલ્લ પરમારની બેલડી, વિજયગુપ્ત મૌર્ય, છોટુભાઈ સુથાર વગેરે ‘વનેચર’ પાસેથી પ્રેરણા પામ્યા છે. આ નામાવલી હજુ પણ લાંબી થઈ શકે. તેમનો ‘વનવગડાના વાસી’ નામનો ગ્રંથ ઈ. ૧૯૭૯માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો જેમાં આપણા પ્રદેશનાં પશુ, પંખી અને સરિસૃપ ઉપરાંત કીટકસૃષ્ટિનો પણ રસાળ પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. પરંતુ આ ગ્રંથ હાલમાં ઉપલબ્ધ નથી. આમ શ્રી આચાર્યની એકંદરે છબિ અભ્યાસુ પ્રકૃતિવિદ અને એક ઉત્તમ પ્રકૃતિવિદ લેખક તરીકેની છે.

પરંતુ ‘વનેચરની વાઠંડી’ પુસ્તકમાં તેમની જુદી જ છબિ ઊભરે છે. અહીં સંપાદિત લેખોમાં પ્રકૃતિવિદ ઉપરાંત તેમની ઇતિહાસપ્રિયતા, સંશોધકતા અને ચરિત્રચિત્રણની નિપુણતાની સાથે તેમનો સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ અને પ્રેમ કળાય છે. તેમણે બહુધા ‘કુમાર’ અને ‘પ્રકૃતિ’માં લખ્યું. પણ બહુ ઓછા જાણતા હશે કે ‘સમાલોચક’, ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ અને ‘પ્રસ્થાન’ જેવાં સામયિકોમાં પણ તેમણે પોતાની કલમ રમતી કરી હતી. તેમના રસના વિષયો એકાધિક હતા તેની પ્રતીતિ આ લેખોમાં જોવા મળે છે. આ પુસ્તક તેમનાં અત્યાર સુધીનાં આવાં અગ્રંથસ્થ લખાણોનો રસથાળ પીરસે છે. આ માટે પ્રકાશક અને સંપાદક ધન્યવાદના અધિકારી છે. આભાર તો આપણે શ્રી આચાર્યના પરિવારના સભ્યોનો પણ માનવો જોઈએ કે તેમના તરફથી મળેલા દાનમાંથી આ સંપાદન થઈ શક્યું છે. હજી ભવિષ્યમાં આ દાનની રાશિમાંથી બીજી પણ પ્રકૃતિ સંબંધિત અને શ્રી આચાર્યને પ્રિય જ્ઞાનોપાર્જન પ્રવૃત્તિઓ થવાની છે તે પણ ભારે મોટા આનંદની વાત છે.

સંચયમાં કુલ ૨૬ લેખો છે. તે પૈકી વ્યક્તિવિષયક ૧૩ લેખો છે. આ લેખોમાં શ્રી આચાર્યને પ્રિય વ્યાયામપ્રવૃત્તિને ઉજાગર કરતા શરીરસૌખ્ય સાથે સંકળાયેલા કેટલાક મહાનુભાવો, પ્રકૃતિ ને પશુ-પંખી-કીટકસૃષ્ટિના અભ્યાસુઓ તેમજ વિશિષ્ટ વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિ કરનારાનાં ટૂંકા અને વાચકને પ્રેરણાપ્રદ બની રહે તેવાં જીવનચરિત્રો આપ્યાં છે. આ લેખોમાં સંપાદકે કેટલેક સ્થળે ફૂટનોટ રૂપે ચરિત્રને પોષક વિગત પણ

આખી છે જે સંગ્રહને વધુ ઉપયોગી બનાવે છે. લેખકે સલીમઅલી પર લખેલો લેખ પણ સંચયમાં જોવા મળે છે. ‘વનેચર’પ્રેમીઓને જાણીને આનંદ થશે કે આ જગમશહૂર પંખીવિદે ‘Bird Study in India : It’s History and its Importance’ (૧૯૭૯) પુસ્તકમાં હરિનારાયણભાઈનો બહુ પ્રેમથી ઉલ્લેખ કર્યો છે.

સંચયમાં બાકીના પાંચેક લેખો સ્થળવિષયક છે, જેમાં ગુજરાતના તારંગા, ઝિંજુવાડા, ચંદ્રાવતી, પંચાસર અને શંખેશ્વર વગેરે જેવાં પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થળોના અભ્યાસદષ્ટિએ કરેલા પ્રવાસની વિગતો આલેખી છે. ભવ્ય અતીતની ગાથા કહેતા કહેતા શ્રી આચાર્ય અફસોસ કરતાં લખે છે : ‘અત્યારે એમાંનું કશુંય નથી. યાદી આપવા પથ્થરના ઢગલા પૂરતા છે.’ તો બીજા એક લેખમાં પ્રશ્ન કરે છે, ‘અને આ બધો વિનાશ કોના પ્રતાપે ?’ પછી લખે છે : ‘ઇસ્લામનો સિતારો ઝળક્યો અને હિન્દુ સ્થાપત્યના અવસાનની નોબત વાગી.’ આગળ લખે છે : ‘મુસલમાનની સલ્તનતે ભારતવર્ષને તાજ આપ્યો. દીવાને ખાસ આપ્યું. મોતી મસ્જિદ અને શાલીમાર આપ્યાં. પણ એથી શું ? એથી કંઈ અમારાં રુદ્રમાળ, સોમનાથ કે સૂર્યમંદિર (મોઢેરા), વડનગર, ચંદ્રાવતી કે શંખેશ્વર થોડાં જ પાછાં આવવાનાં છે ? એનાં ગૌરવ, એની જુદાઈ, મોહિની – ગયાં તે ગયાં જ. આજે તો એ સ્મશાનોની પવિત્ર રાખને, પૂર્વજોના ગૌરવની પાદધૂલિને આંખે-કપાળે અડાડી, ભૂંસાયેલી સંસ્કૃતિ અને સુંદરતાને અંતઃશ્વક્ષુથી જ જોવી રહી ને ?...’ આ પછીનું લખાણ પણ એટલું જ, એક સંસ્કૃતિચાહકની વેદનાસભર વાણીથી છલકાય છે. પણ તે વધુ જગ્યા રોકે તેથી આપવાનો લોભ જતો કરવો પડે છે. આ માટે જિજ્ઞાસુએ પુસ્તક પાસે જવું રહ્યું.

સંચયમાં આ ઉપરાંત ‘શાહી વનસ્પતિ ઉદ્યાન, સિલોન’; ‘ભારતીય પ્રાણીશસ્ત્રનો આધુનિક ઇતિહાસ’; ‘સાતપૂડા પ્રમેય’ અને ‘કમઠાયલનું આરોહણ’ જેવા માહિતીપ્રદ લેખો છે. તો વળી ગુજરાતનું ગૌરવ અને સમાજજીવનને ઉજાગર કરતા ‘ગુજરાતના કેટલાક ગ્રામ્ય રિવાજો’ અને ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ જેવા લેખો પણ છે. લેખકનું ભાષા પરનું પ્રભુત્વ દાખવતો ‘શબ્દચમત્કૃતિ’ જેવો વિશિષ્ટ લેખ છે, તો ‘કન્યાકવિ’ જેવો પત્રરૂપે લખાયેલો મજેદાર લઘુ લેખ પણ છે.

આ પુસ્તકના શીર્ષકમાં પ્રયોજાયેલો ‘વાગ્દંડી’ શબ્દ કોઈ કોશમાં જડ્યો નહીં. હા, ‘વાગ્દંડ’ અને તેનો અર્થ જરા જુદા સંદર્ભે મળ્યો ખરો ! પરંતુ ‘વનેચર’ સાથે પ્રાસ બેસાડવા અહીં ‘પગદંડી’ યા ‘કેડી’ના અર્થમાં આ શબ્દપ્રયોગ થયો હોય તેમ લાગે છે. આવા નવા સંદર્ભે આ શબ્દ સર્જવા બદલ સંપાદકને પોંખવા રહ્યા. શ્રી આચાર્ય ખુદ નવા શબ્દો બનાવવામાં કુશળ હતા. લેખોની પસંદગીમાં સંપાદકની સૂઝબૂઝ અને નિજ પસંદ જેવાં ઘણાં બધાં પરિબળો ભાગ ભજવતાં હોય છે. તેમ છતાંય, કહેવાનું મન થાય કે ‘પ્રકૃતિ’ના મે ૧૯૬૦ના અંકમાં પ્રગટ થયેલો સિલ્વેકેન્થ પરનો લેખ લઈ શકાત. શ્રી આચાર્ય તેમાં સોળે કળાએ ખીલ્યા છે. શ્રી આચાર્ય સરીખા વિદ્વાન કોઈ

પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખે તે બાબત પોતે જ એક સમાચાર ગણાય ! આવી એક પ્રસ્તાવના તેમણે ૧૯૪૨ના અરસામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા નિરંજન વર્મા-જયમલ્લ પરમારના ‘આપણે આંગણે ઊડનારાં’ પુસ્તકમાં લખી છે. ચોવીસ પૃષ્ઠની આ પ્રસ્તાવના એક સ્વતંત્ર લેખ જેવી છે. આ પુસ્તક હાલમાં અપ્રાપ્ય છે ત્યારે આ પ્રસ્તાવના પણ સંગ્રહમાં લઈ શકાઈ હોત. પાછલી વયે ‘કુમાર’માં ‘વાચકો લખે છે’ વિભાગમાં તેમનો પત્રો પ્રસિદ્ધ થયા હતા. ઉત્કૃષ્ટ પત્રલેખનના તે નમૂના છે. આમાંથી પસંદ કરીને પણ લઈ શકાયા હોત. ખેર ! આગળ કહ્યું તેમ, આ અંગત બાબત છે અને તેની સામે કોઈ ફરિયાદ ન હોઈ શકે. આથી ઊલટપક્ષે, ‘વાગ્દંડી’માં લેવામાં આવેલા કેટલાક લેખોની વાત કરીએ તો કીટકશાસ્ત્રી ‘ઝૂયાં હાંરી ફાબ’, પક્ષીવિદ ‘કંચનલાલ દેસાઈ’, ‘ભારતીય પ્રાણીશાસ્ત્રનો આધુનિક ઇતિહાસ’ તેમજ ‘શબ્દચમત્કૃતિ’ જેવા કાબિલેતારીફ લેખો પણ જોવા મળે છે. તો વળી ગુજરાતના સ્થળવિષયક પ્રવાસલેખોની પસંદગી પણ ઉત્કૃષ્ટ છે. ગુજરાતની નવી પેઢી સમક્ષ ‘વનચેર’ની નવી જ ઓળખ ઊભી કરતા લેખો એકસાથે મૂકી આપવા બદલ લાગતાવળગતા સૌ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

છેલ્લે, જોવા મળેલી કેટલીક ક્ષતિ અને પૂરક માહિતી : લાલા શિવરામ કાશ્યપ પરનો લેખ મૂળ ‘પ્રકૃતિ’માં અને પછી ‘કુમાર’માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. સંપાદકે ‘કુમાર’માંથી લીધો છે, જે મૂળ લેખનો સંક્ષેપ છે. બીરબલ સાહની પરનો મૂળ લેખ અંગ્રેજીમાં છે અને તેના લેખક છે : એમ. ડી. નોરોન્ડા. આ નામ આપવું રહી ગયું છે. આ લેખનો છેલ્લો કેટલોક ભાગ પણ છાપવો રહી ગયો છે. વનસ્પતિ ઉદ્યાન (સિલોન) પરનો લેખ ‘પ્રકૃતિ’માંથી લીધો છે, પણ તે સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૦ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો તે લખવાનું રહી ગયું છે. પ્રાણીશાસ્ત્રના ઇતિહાસવાળો લેખ ‘પ્રકૃતિ’ના સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૩ના અંકમાંથી લીધાનું લખ્યું છે, તે ૧૯૪૩ જોઈએ. ‘કન્યાકવિ’ લેખ ‘પ્રસ્થાન’ના કયા અંકમાંથી લીધો તેની માહિતી આપવી રહી ગઈ છે. પ્રસ્તાવનામાં શ્રી આચાર્યનો પરિચય આપ્યો જ છે, પણ તેમના ફોટા સાથે હજુ જરા થોડા વિસ્તાર સાથે આપવા જેવો હતો.

ખેર, આ બધી ગૌણ બાબતો છે. ‘વનચેર’ના પ્રેમીઓ માટે એક વાંચવા-વસાવવા જેવું પુસ્તક.

અંતે એક આડવાત. ‘પ્રકૃતિ’ હવે ડિજિટલ અવતાર રૂપે પણ ઉપલબ્ધ છે, જે મુંબઈના શ્રી હીરાલક્ષ્મી મેમોરિયલ ફાઉન્ડેશન દ્વારા તૈયાર કરાયેલી વેબસાઇટ www.gujarati prakruti.com પરથી વિનામૂલ્યે જોઈ-વાંચી શકાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૮મા જ્ઞાનસત્રનું આયોજન ઇન્દોર (મ. પ્ર.) મુકામે તા. ૧૯, ૨૦, ૨૧ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૪ના રોજ શ્રી ધીરુભાઈ પરીખના અધ્યક્ષપદે યોજાયું હતું. ઇન્દોરના ગુજરાતી સમાજે આ જ્ઞાનસત્રનું આયોજન કર્યું હતું. આ કાર્યમાં ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી (ગાંધીનગર-ગુજરાત)નો વિશેષ સહયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો.

ઇન્દોર (મ. પ્ર.)ની જાણીતી આકરી ઠંડીના આ દિવસો હતા. આમ છતાં, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, મુંબઈ તેમ વિવિધ સ્થળોએથી વિશાળ સંખ્યામાં જ્ઞાનસત્રના પ્રતિનિધિઓ ઉમળકાભેર ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. સાહિત્યસર્જકો, સાહિત્યપ્રેમીઓ, અધ્યાપકો ઉપરાંત મોટી સંખ્યામાં જ્ઞાનોત્સુક વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ ઉપસ્થિત હતાં. અમેરિકાસ્થિત જાણીતા લેખક મધુરાયની ઉપસ્થિતિ ખાસ નોંધપાત્ર હતી. ત્રણ દિવસની તમામ બેઠકોમાં સભાખંડમાં ભરચક હાજરી રહી હતી. બેઠકો છોડીને પ્રવાસપ્રેમ પોષ્યો હોય તેવા પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા બહુ ઓછી હતી. અલબત્ત, સત્રના ત્રણ દિવસોની આગળપાછળ એક એક દિવસ જોડીને ઉજ્જૈન, માંડુ, ભોપાલ કે ઓમકારેશ્વર - માહેશ્વરી જેવાં સ્થળોની મુલાકાત કરવાનું ગોઠવનારા સભ્યો પણ હતા અને યજમાનસંસ્થાએ પણ તે અંગે સહકારભર્યું વલણ દાખવ્યું હતું. સ્થાનિક ભોજન દાળ-બાટી (બાફલા), સમયબદ્ધ બેઠકો, શબ્દસમૃદ્ધ અને માહિતી/જ્ઞાનચુસ્ત ચર્ચાઓ તથા ધાર્મિક, ઐતિહાસિક સ્થળોની મુલાકાતોથી ઇન્દોર-જ્ઞાનસત્ર એક યાદગાર સત્ર બની રહ્યું હતું.

તા. ૧૮ની વહેલી સવારથી પ્રતિનિધિઓના આગમનનો પ્રવાહ શરૂ થઈ ગયો હતો. શ્રી દિવાકરભાઈ શાહ (પ્રમુખ, ગુજરાતી સમાજ, ઇન્દોર)ની ટીમના શ્રી નિખિલભાઈ નિવાસવ્યવસ્થાની જવાબદારી સંભાળતા હતા. સમયસર, વ્યવસ્થિત સંપર્ક જેમણે કર્યો હતો તે સૌને આગમન સાથે ગુજરાતી સમાજ ગેસ્ટહાઉસ (૫/૫, સ્નેહલતાગંજ, ભંડારી મિલ બ્રિજ પાસે, રેલવે સ્ટેશનથી નજીક)માં પાંચ વ્યક્તિદીઠ એક મોટો રૂમ ફાળવવામાં આવતો હતો. બે મોટા હોલમાં વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓની નિવાસવ્યવસ્થા હતી. ગેસ્ટહાઉસનો કર્મચારીવર્ગ પ્રતિનિધિઓને કોઈ અસુવિધા ન થાય તે જોવા તત્પર રહેતો હતો. કાઉન્ટર પર 'સર્વિસ વિથ સ્માઇલ'નો અનુભવ પ્રાપ્ત થતો હતો. આતિથ્ય-સત્કારમાં ઊણપ ન આવે તેની કાળજી લેવામાં આવી હતી. સમાજની શિક્ષણસંસ્થાના ઉપરના માળે રિનોવેટેડ સરસ સભાખંડ હતો, નીચે ઊતરતાં તરત

ભોજનાદિ વ્યવસ્થા હતી. ઉતારા-નિવાસના સ્થળેથી સભાસ્થળે લઈ આવવા, મૂકવા જવા માટે એકથી વધુ બસોની વ્યવસ્થા હતી. આ રીતે સુવિધાઓ હોવાથી બધા જ ઉપક્રમો સમયસર, સમયબદ્ધ ચાલ્યા હતા.

રજિસ્ટ્રેશન માટે કાર્યક્રમના સ્થળે સંસ્થાના પટાંગણમાં એક સાદા મંડપમાં ૩ ટેબલ પર પરિષદના ભાવસારભાઈ તથા યજમાન સંસ્થાના ૪/૫ કાર્યકરો આવનાર પ્રતિનિધિઓને પોતાનાં નમ/સરનામા/ફોનના નં. વગેરે વિગતો ભરી આપવા રજિસ્ટ્રેશન ફોર્મ આપતા હતા અને સ્વાગત-કીટ આપતા હતા. આ સમગ્ર કાર્યવાહી એટલી સરળ અને ત્વરિત ગતિથી થઈ રહી હતી કે વર્ષોના અનુભવી પ્રતિનિધિઓ સાનંદાશ્ચર્ય આ સુખાનુભવ કરી રહ્યા હતા.

૧૯મીની સવારે ઉદ્ઘાટન-બેઠકનું સંચાલન સ્વાગત સમિતિ વતી શ્રી પ્રદીપભાઈએ સંભાળ્યું હતું. ગુજરાતી સમાજ - ઈન્દોરના પ્રમુખ ડૉ. દિવાકર શાહ, ઉપપ્રમુખશ્રી હરિભાઈ કે. પટેલ, માનદ્ મહામંત્રીશ્રી પંકજ સંઘવી અને અન્ય સભ્યો તથા પરિષદના પ્રમુખશ્રી ધીરુ પરીખ અને સર્વશ્રી રઘુવીર ચૌધરી, વર્ષા અડાલજા, રાજેન્દ્ર પટેલ, પ્રફુલ્લ રાવલ, રવીન્દ્ર પારેખ, નીતિન વડગામા, ઉષા ઉપાધ્યાય, કીર્તિદા શાહ, જનક નાયક અને ઉદ્ઘાટક/અતિથિ તરીકે સર્વશ્રી સરોજકુમાર જૈન, ચંદ્રકાંત દેવતાલે મંચ પર શોભાયમાન હતાં. સર્વશ્રી ચંદ્રકાંત દેવતાલે, સરોજકુમાર જૈન, દિવાકર શાહ, હરિભાઈ પટેલ, પંકજ સંઘવી, ધીરુ પરીખ, રઘુવીર ચૌધરી, વર્ષા અડાલજા વગેરે મહાનુભાવો દ્વારા દીપ-પ્રાગટ્ય વિધિ સંપન્ન થયો હતો. મંચ પરથી ‘અમે ગુજરાતી છીએ’ એવા ગૌરવનો અનુભવ કરો તેવી ઘોષણા થઈ હતી. પછી તરત ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ કાવ્યનું પ્રભાવક શૈલીમાં સંધ્યાબહેન દ્વારા ગાન પ્રસ્તુત થયું હતું. સંધ્યાબહેનના મુખ પર રમતું સ્મિત, તેમની ગાનપ્રસ્તુતિમાં રહેલાં જોમ-જોશ-ઉત્સાહ સાથે કુદરતે આપેલો અને પોતે કેળવેલો સુંદર કર્ણપ્રિય કંઠ વગેરે દ્વારા સમગ્ર માહોલ ક્ષણાર્ધમાં રેલાયેલા સૂર-શબ્દના પ્રભાવમાં આવી રહ્યો હતો. એક તબક્કે સંધ્યાબહેને સમગ્ર શ્રોતાસમૂહને પોતાની સાથે ગાનમાં સાંકળ્યો હતો. આમ શરૂઆતમાં માઈકના અસહકારથી શિથિલ લાગતો ઉદ્ઘાટન-બેઠકનો પ્રારંભ સંધ્યાબહેનના ગાન સાથે ગતિશીલ બની રહ્યો હતો. લાંબા સમય સુધી તેમના કંઠે રજૂ થયેલું, વિશિષ્ટ લયથી પ્રયોજાયેલું, ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ હૃદયમાં વસી રહેશે. ગાનની રજૂઆત પછી સ્વાગત સમિતિના સભ્યો દ્વારા અતિથિઓનું પુષ્પગુચ્છથી સ્વાગત કરવામાં આવ્યું હતું. સર્વશ્રી પંકજ સંઘવી, દીપક મોદી, હરિભાઈ પટેલ, મનોજ પરીખ, પ્રદીપ શાહ, અતુલ શેઠ, ગોવિંદ પટેલ, મૂકેશ પટેલ, નરેન્દ્ર પટેલ, કીર્તિભાઈ પટેલ, સરોજભાઈ, હસુભાઈ ખેરડિયા દ્વારા અનુક્રમે સર્વશ્રી ધીરુ પરીખ, રઘુવીર ચૌધરી, પ્રફુલ્લ રાવલ, રાજેન્દ્ર પટેલ, રવીન્દ્ર પારેખ, વર્ષા અડાલજા, નીતિન વડગામા, ઉષા ઉપાધ્યાય, જનક નાયક, કીર્તિદા

શાહ, ડૉ. સરોજકુમાર જૈન, ચંદ્રકાન્ત દેવતાલેનું પુષ્પગુચ્છથી સ્વાગત કરવામાં આવ્યું હતું. આ પુષ્પગુચ્છો એમઆર બાળકો દ્વારા બનાવવામાં આવ્યાં હતાં તે વાત ઉલ્લેખનીય છે.

શ્રી પંકજ સંઘવીએ સ્વાગત-પ્રવચન આપતાં ઈ. સ. ૧૯૨૩થી ગુજરાત સમાજ - ઇન્દોર સક્રિય છે તેમ જણાવી સમાજની વિવિધ શૈક્ષણિક, સામાજિક સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓનો ચિતાર આપ્યો હતો. સમાજ પાસે રૂ. ૧૦૦૦/- કરોડની પ્રોપર્ટી અને ૯ કોલેજો, ગેસ્ટહાઉસ, ૭૦થી વધુ બસો વગેરે સમૃદ્ધિ અને સુવિધાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. ડૉ. દિવાકર શાહે પોતાના સ્વાગતપ્રવચનમાં પોતાને બચપણથી સાહિત્યનો શોખ હતો તે વાતનો ઉલ્લેખ કરી પરિષદનું અધિવેશન ભરવા અંગે પોતે સેવેલું સ્વપ્ન આજે સિદ્ધ થતાં અનુભવાતો આનંદ વ્યક્ત કર્યો. તેમના સ્વાગત-પ્રવચન પછી અધિવેશન પ્રસંગે તૈયાર કરવામાં આવેલી અને સૌ પ્રતિનિધિઓને સ્વાગત-કીટમાં અપાયેલી 'સ્મરણિકા'નું મંચસ્થ મહાનુભાવોના વરદ્ હસ્તે વિમોચન કરવામાં આવ્યું. આ સ્મરણિકામાં ભારતભરમાં આવેલા ગુજરાતી સમાજની ઓફિસો/કાર્યાલયોનાં નામ/સરનામાં તથા ફોન નંબર ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવ્યાં છે તે ભવિષ્યને માટે સૌને ખૂબ ઉપયોગી થાય તેમ છે એ નોંધવું જોઈએ.

ડૉ. સરોજકુમાર જૈને અતિથિવિશેષ તરીકેનું પ્રવચન સરસ હિન્દી ભાષામાં કર્યું. પોતે એક અચ્છા સાહિત્યકાર હોઈને તથા અનુભવી અધ્યાપક હોઈને શબ્દોને રમાડતા જઈ, ભાષાને લડાવતા જઈ ઉત્તમ વાક્યપટ્ટ વક્તવ્યનો શ્રોતાઓને આનંદ આપ્યો હતો. તેમણે માહિતી આપતાં જણાવ્યું કે આ સભાગૃહ-હોલ પહેલાં ઝૂંપડી જેવો હતો. પૃથ્વીરાજ કપૂર, બલરાજ સહાની જેવા દિગ્ગજ કલાકારો અહીં આવી ગયા છે. આજે આ નવનિર્મિત સભાખંડ આપ સૌની ઉપસ્થિતિથી સંવેદનસભર બની રહ્યો છે. તેમણે તેમની લાક્ષણિક રમૂજ શૈલીમાં કહ્યું કે અહીં ઇન્દોરમાં દરેક ગુજરાતી ઘરમાં ઢોકળાં બને છે અને નવરાત્રિના દિવસોમાં દરેક આંગણમાં ગરબો થાય છે, પણ કહેવું જોઈએ કે બહુ ઓછાં ઘરોમાં ગુજરાતી લેખકનાં પુસ્તકો જોવા મળે છે. તેમણે સરસ સમજાવ્યું કે વૃક્ષ તો નિજલીલાથી ખીલે છે, કોઈ જુએ - ન જુએ, વૃક્ષ ખીલે છે, ફળ આપે છે. તેના વિરોધમાં, તેમણે જણાવ્યું કે, લેખક ભાવકસાપેક્ષ છે. તેમણે કહ્યું કે શુદ્ધ સાહિત્ય તો સામાજિકતા સમૃદ્ધ હોય છે. ઇન્દોર - ગુજરાતી સમાજની પ્રવૃત્તિઓમાં આ રીતે આજે સાહિત્યનો પ્રભાવક પ્રવેશ થયો છે તેનો આનંદ છે. તેમણે આશા વ્યક્ત કરી કે સાહિત્યનો આ આનંદ અહીં નિરંતર વધતો રહેશે. ગુણવંત શાહને યાદ કરીને તેમણે જણાવ્યું કે આજે માનવહૃદય સંવેદનશૂન્ય બન્યું છે તે કટોકટી છે. તેમણે સંવેદનશીલ બનવા જિકર કરી. અંગ્રેજી ભાષા અંગે ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું કે નોકરી માટે અંગ્રેજી જરૂર શીખો, સંસ્કૃતિ માટે પોતાની માતૃભાષા શીખો. તેમણે વક્તવ્ય દરમિયાન ગિજુભાઈ બધેકાને યાદ કર્યાં,

બાલ દેવો ભવ સૂત્ર યાદ કર્યું, ઉમાશંકર જોશીને સંભાર્યા, નિશીથનો ઉલ્લેખ કર્યો : ઉમાશંકરે કહ્યું હતું કે હવે 'સમગ્રતા'ને કેન્દ્રમાં રાખી મહાકાવ્ય રચાશે તે વાત યાદ કરી. આગનું દષ્ટાંત આપીને કહ્યું કે માધ્યમ ગમે તે હોય, આગ આગ છે. એ જ રીતે ભાષા ગમે તે હોય, તેમાંથી પ્રગટતું સાહિત્ય ભારતીય છે. ભાષાની વિવિધતા વચ્ચે પ્રગટતી મનુષ્યતા એક છે. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનો ગૌરવપૂર્ણ ઉલ્લેખ કર્યો, ઉત્સર્ગસિદ્ધિની વાત કરી; આ સિદ્ધિ સાહિત્યકાર જ ધરાવે છે તેમ સંવેદનસભર વાણીમાં જણાવ્યું. પન્નાલાલ પટેલ, તેમનું ભણતર, તેમને જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ મળ્યો તે વાત, પન્નાલાલને ગુજરાતી ભાષાના પ્રેમચંદ્રજી કહેવામાં આવ્યા છે વગેરે ઉલ્લેખો કર્યા. ગુલાબદાસ બ્રોકર, ચંદ્રકાંત બક્ષી વગેરેની વાત છેડીને અટકી ગયા, સમયની મર્યાદાના કારણે. ડૉ. રાજુ પરમારે તેમના કાવ્યસંગ્રહનો અનુવાદ કર્યો તેનો આભાર માન્યો. 'શબ્દ તો કુલી હૈ' પુસ્તકઅનુવાદનું વિમોચન આ તકે કરવામાં આવ્યું. ડૉ. રાજુ પરમારનું પુષ્પગુચ્છથી ડૉ. દિવાકર શાહે સ્વાગત કર્યું.

ત્યારબાદ અતિથિવિશેષ શ્રી ચંદ્રકાન્ત દેવતાલેએ પોતાનું વક્તવ્ય આપ્યું અને પોતાનાં કાવ્યોનો પાઠ કર્યો. તેમણે જણાવ્યું કે પોતે ગુજરાતમાં આવ્યા છે ત્યારે ગુજરાતી લેખકોને ઘરે જવાનો, જમવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. પ્રવીણ પંડ્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો. તેમણે આજના પ્રસંગને બિરદાવ્યો અને કહ્યું કે આજે સમાજ અને સાહિત્યનો સંગમ થયો છે. તેમણે ગિજુભાઈ બધેકા, કનૈયાલાલ મુનશી, મહાત્મા ગાંધીના ઉલ્લેખો કર્યા. ઉમાશંકર જોશીનું સ્મરણ કર્યું. તેમણે કહ્યું કે ઉમાશંકર જોશીની કવિતામાં ગાંધીની સામાજિક ચેતના ધબકે છે. ઉમાશંકરના વાક્યને તેમણે યાદ કર્યું - 'હું ગુજરાતીમાં લખું છું પણ હું ભારતીય કવિ છું.' 'મુઝે શબ્દોંમેં શબ્દોંકી બૂ આતી હૈ...' ઉમાશંકરની અભિવ્યક્તિને યાદ કરી. તેમણે સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર, લાભશંકર, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, રઘુવીર વગેરે નામોનો ઉલ્લેખ કર્યો. પોતાની કાવ્યપંક્તિ રજૂ કરી : મੈં આદિવાસી ક્ષેત્ર સે આયા હૂં - અને પછી ઉમેર્યું કે કવિની ભૂમિકા આદિવાસીની બની ગઈ છે. પાણી બચાવ, પર્યાવરણ બચાવ વગેરે વાતો કરી. ભારતેન્દુ હરિશ્ચન્દ્રને યાદ કર્યા, ચંડિદાસ, કબીરને યાદ કર્યા. ચંડિદાસે કહ્યું છે - સબસે ઉપર મનુષ્ય સત્ય હૈ - વાત કહી. કોર્પોરેટ પુંજ વગેરે બજારના માહોલની પરિસ્થિતિનો ખયાલ આપ્યો. તેમણે વેદનાસભર વાણીમાં કહ્યું કે એક વિરાટ વોશિંગ મશીનમાં આપણી યાદોને નાખી દીધી છે. તેમણે કહ્યું કે મੈં છોટોં કો પ્રણામ કરતા હૂં ઔર બડે લોગો કો આશીર્વાદ દેતા હૂં. Protestની વાત કરી. આપણા અવાજને દબાવી દેવામાં આવ્યો છે. કવિતા ક્યા હૈ ? આદિ કવિ કૌન ? એવા પ્રશ્નો કરીને જણાવ્યું કે 'કવિતા જ મનુષ્યની પ્રામાણિક ભાષા છે.' વળી ઉમેર્યું કે અન્યાય અને હિંસાના પ્રતિરોધમાંથી કવિતા જન્મે છે. કવિ કોની સાથે છે ? એવો પ્રશ્ન મૂકી કહ્યું કે કેવળ સુંદરતા સાથે રહેવું આજે કવિ માટે શક્ય નથી. તેમણે એ

પણ કહ્યું કે આજે Scientific Temperamentની જરૂર છે. પુસ્તકોના સ્ટોલની વાત કરી. મહારાષ્ટ્રમાં આવા પ્રસંગોએ થતા પુસ્તકવેચાણનો સંદર્ભ આપ્યો. તેમણે સલાહ આપી કે આપણા ઘરમાં T.V. અને તે દ્વારા બજારની ચીજવસ્તુઓએ જે પ્રવેશ કર્યો છે તેનાથી બચાવ તેટલું બચો. જૂના-નવા સાહિત્યને ઘરમાં બાળકો પાસે રજૂ કરવાની હિમાયત કરી. દવાની બોટલનું દષ્ટાંત આપીને કહ્યું કે સાહિત્યને કોઈ Expiry Date હોતી નથી. સાહિત્યની મહત્તા કરતાં તેમણે હેમિંગ્વેને યાદ કર્યાં. કોઈ વ્યક્તિ હેમિંગ્વે પાસે જઈને સાહિત્યસર્જન કરવા અંગે પોતાની ઇચ્છા પ્રગટ કરે છે ત્યારે જવાબમાં હેમિંગ્વે કહે છે - Show me your wounds ! જખ્મો વિના સાહિત્યસર્જન શક્ય નથી, વેદના વિના સાહિત્યસર્જન શક્ય નથી. પીડા, દુઃખની જરૂરિયાત છે, તે વાત પર ભાર મૂક્યો. ત્યારબાદ તેમણે પોતાની કવિતાનું પઠન કર્યું. જુદા જુદા કાવ્યખંડોનું પઠન કરવામાં આવ્યું. આ રીતે હિન્દી સાહિત્યના બે મોટા સાહિત્યકારોની પ્રભાવક વાણીનો લાભ ઉદ્ઘાટન-બેઠકમાં મળ્યો તે એક યાદગાર ઘટના.

અતિથિવિશેષના પ્રવચન બાદ સ્વાગત સમિતિ દ્વારા પરિષદના ૩ મહાનુભાવોનું સન્માન કરવામાં આવ્યું. શ્રી ધીરુ પરીખનું સન્માન શાલ, શ્રીફળ અને સ્મૃતિભેટ અર્પણ કરીને શ્રી હરિભાઈ પટેલ તથા શ્રી દિવાકર શાહ દ્વારા થયું. શ્રી રઘુવીર ચૌધરીનું સન્માન શાલ, શ્રીફળ અને સ્મૃતિભેટ અર્પણ કરીને શ્રી પ્રદીપ શાહ તથા શ્રી દીપક મોદી દ્વારા થયું. શ્રી વર્ષા અડાલજાનું સન્માન શાલ, શ્રીફળ અને સ્મૃતિભેટ અર્પણ કરીને શ્રી મહેન્દ્ર પટેલ તથા શ્રી દિવાકર શાહ દ્વારા થયું. સન્માનના આ વિધિ બાદ સંચાલનનો દોર પરિષદના વહીવટી મંત્રી શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલને સોંપવામાં આવ્યો હતો.

શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલના સાહિત્ય પરિષદની ઈ. સ. ૨૦૧૪ના વર્ષની કાર્યવાહી અંગે વાર્ષિક અહેવાલના વક્તવ્યની છપાયેલી પુસ્તિકા પ્રતિનિધિઓને અગાઉ વિતરિત કરવામાં આવી હતી. તેમણે અત્યંત સંક્ષેપમાં પરિષદની કાર્યવાહીના મુખ્ય મુખ્ય અંશોનો ઉલ્લેખ કર્યો. પરિષદ તરફથી યોજાતાં ૧૬ જેટલાં વ્યાખ્યાનો, વિવિધ પરિસંવાદો, પ્રકાશનપ્રવૃત્તિ, ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અંતર્ગત થતી પ્રવૃત્તિ, ચી. મં. ગ્રંથાલયની પ્રવૃત્તિ, તેમાંના મૂલ્યવાન ગ્રંથો, ૮૦,૦૦૦ પુસ્તકો, સાહિત્યકારોના ફોટોગ્રાફનો સંગ્રહ, માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર, પાક્ષિકી, બુધસભા, વિશ્વકવિતા કેન્દ્ર વગેરે પ્રવૃત્તિનો ટૂંકો પરિચય આપ્યો હતો. તેમણે જણાવ્યું કે કોઈ પણ દિવસે આપ પરિષદ ભવનમાં પધારશો તો જોઈ શકશો કે કંઈક ને કંઈક પ્રવૃત્તિ ત્યાં ચાલી રહી છે. વધુમાં તેમણે જણાવ્યું કે જાણીતા કલાકાર શ્રી ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીનું આ જન્મસ્થાન છે. તેઓ આ જ્ઞાનસત્રમાં આવવાના હતા. છેલ્લી ઘડીએ તેમની તબિયત બગડતાં તેઓ આવી શક્યા નહિ. આ રીતે ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીને યાદ કર્યાં. ત્યારબાદ તેમણે અધ્યક્ષશ્રી ધીરુ પરીખનો પરિચય આપ્યો અને તેમને પ્રવચન માટે વિનંતી કરી.

અધ્યક્ષીય પ્રવચન આપતાં શ્રી ધીરુ પરીખે સૌથી પ્રથમ ઇન્દોરના ગુજરાતી સમાજ અને તેના સંચાલકો પ્રતિ આનંદ વ્યક્ત કર્યો. પછી કવિશ્રી ખબરદારની પ્રખ્યાત કાવ્યપંક્તિઓ ઉચ્ચારી, ‘જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત.’ પ્રાદેશિક ભાષાઓની સ્થિતિનો ઉલ્લેખ કર્યો. અહીં તેમણે પ્રખ્યાત ઉક્તિ ‘જનની જન્મભૂમિશ્ચ સ્વર્ગાત્ અપિ ગરિયસિ’નું સ્મરણ કર્યું અને તે જ ઉક્તિમાં આંશિક ફેરફાર સાથે દોહરાવી, ‘જનની જન્મભાષાશ્ચ સ્વર્ગાત્ અપિ ગરિયસિ’. તેમણે ભારપૂર્વક જણાવ્યું કે કોઈ પણ મીડિયમમાં ભણીએ, માતૃભાષાને ભોગે કાંઈ ન થવું જોઈએ. ભાષા જ એકબીજાને જોડનારી વસ્તુ છે એમ કહી ભાષાનું માહાત્મ્ય કર્યું. બોલીઓ ક્યાંથી આવી છે એવો પ્રશ્ન મૂકી કહ્યું કે ચિત્ત, લાગણી વગેરેમાંથી બોલી ઉદ્ભવે છે. ‘મા નિષાદ...’ જાણીતા શ્લોકનો ઉલ્લેખ કરીને ફરીથી જણાવ્યું કે ભાષા જોડનારી વસ્તુ છે, તોડનારી વસ્તુ નથી. બોલાયેલા શબ્દથી આરંભી લિપિનો ઉદ્ભવ અને પુસ્તક સુધી પહોંચતાં સાહિત્યનો ઘણો વિકાસ થયો છે. પુસ્તક જ્ઞાનદીપ છે એમ કહી પુસ્તકનો મહિમા કર્યો. કલાપીને યાદ કર્યા – ‘જીવીશ, બની શકે તો, એકલાં પુસ્તકોથી.’ તેમણે ઉમેર્યું કે Books are our never failing friends – કદી દગ્ગો ન દે તેવા મિત્રો છે – પુસ્તકો. આટલી પ્રાસ્તાવિક વાત પછી શ્રી ધીરુ પરીખે વિશ્વ સાથે એકરૂપતા સાધવી તે માતૃભાષાના વિકાસ માટે જરૂરી છે તેમ જણાવ્યું અને ઉમેર્યું કે બીજા ભાષાનાં ઉત્તમ પુસ્તકો સુધી પહોંચો અને માતૃભાષામાં તે લાવો. ભાષા કેવી રીતે સમૃદ્ધ થાય છે ? એવો પ્રશ્ન મૂકીને વિચારની જનની સંવેદન છે તેમ કહ્યું. ત્યારબાદ તેમણે વેસ્ટલેન્ડ/ એલિયટનો ઉલ્લેખ કર્યો. તેને જે સંવેદના થઈ છે, તેણે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ જોયું, જે અસર થઈ, તેનાથી દુઃખી થઈ તેણે કહ્યું : Then the world will be wasteland. સંવેદના એ સેતુ છે – વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે, રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે. મનુષ્યજાત પ્રેમાદરને પાત્ર છે. આ વ્યાસનું સર્જન છે. આ યુદ્ધ જાત સાથે છે. સાહિત્યની સંવેદના આ છે. જે અરુચિકર છે, જે અભદ્ર છે તેનો નાશ કરવાનો છે. કોઈ પણ કલા ઉપર લઈ જનારી છે. જે ઊર્ધ્વગમન કરી શકે છે તે પરાશક્તિ છે, તે સાહિત્ય છે. અહીં તેમણે જીવન અને સાહિત્યનો મુદ્દો છેડ્યો. તેમણે કહ્યું કે જીવન અને સાહિત્યને લેવાદેવા નથી તેવું એક મોજું આવી ગયું. એમણે ઉમેર્યું કે Art for art sake doesn't mean Art for not Life's sake. પછી તેમણે માતૃભાષાનો મહિમા કરવો જોઈએ તે મુદ્દો કર્યો. તેમણે જણાવ્યું કે અહીં ઇન્દોરમાં આ ક્ષણે હું ગુજરાતમાં છું તેવો અનુભવ કરું છું. માતૃભાષા એક અને બીજા છેડાને સાંધી આપે છે. તેમણે આ તકે સમ્મેલનનો અર્થ સમજાવ્યો. સમ્મેલનની ફલશ્રુતિ આ હોવી જોઈએ – આપણને જોડે, સાહિત્ય સાથે જોડે. ડૉ. દિવાકર શાહના સૂચનનું સમર્થન કરતા હોય તેમ તેમણે ભારપૂર્વક અનુરોધ કર્યો કે એકાદ કાર્યક્રમ વરસે-દહાડે ગુજરાત બહાર થવો જ જોઈએ. અધ્યક્ષશ્રીના પ્રવચન પછી અન્ય

વક્તા આવે તે પૂર્વે વચગાળામાં એક ક્ષણ માટે અતિથિવિશેષ શ્રી દેવતાલેએ ઊભા થઈને કહ્યું કે આપણે વિવિધ સામાજિક/કૌટુંબિક પ્રસંગોએ પુસ્તક ભેટ આપવાનો સંકલ્પ કરીએ.

ત્યારબાદ શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે શ્રી રઘુવીર ચૌધરીને પ્રાસંગિક ઉદ્દબોધન માટે વિનંતી કરી. શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ પોતાના વક્તવ્યમાં શ્રી દેવતાલે વિશે વાત કરી. રાજુ પરમારને બિરદાવ્યા. બંને હિન્દી સાહિત્યકારોનો આ સમ્મેલનમાં ઉપસ્થિત રહીને સુંદર વક્તવ્યો પ્રદાન કરવા બદલ આભાર માન્યો. તેમણે બક્ષી-મધુ રાય વિવાદનો ઉલ્લેખ કર્યો, લાભશંકરના લેખની વાત કરી, સો દુર્ગુણ વિરુદ્ધ પાંચ સદ્ગુણવાળા મુદ્દાનો ઉલ્લેખ કર્યો, મધુરાયની ભાષાની પ્રશંસા કરી. ઈન્દોરની સંસ્કૃતિને બિરદાવતાં કહ્યું કે રાજધાની ભોપાલ છે પણ સાંસ્કૃતિક રાજધાની ઈન્દોર છે. માનવતાવાદી પરંપરાનો ઉલ્લેખ કરી ઉમાશંકરે આ પરંપરાનો પુરસ્કાર કર્યો, નિરંજન ભગતે પુરસ્કાર કર્યો તેમ જણાવી ગોવર્ધનરામ, દર્શક વગેરે ને યાદ કર્યાં. આ તકે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના પ્રતિનિધિઓ - કનૈયાલાલ ભટ્ટ તથા કિરીટ શુક્લ આવ્યા, રૂ. ૩,૦૦,૦૦૦/-ની સહાયનો ચેક અર્પણ કર્યો. પાકિસ્તાનમાં ૧૪૦ વિદ્યાર્થીઓને મારી નાખવામાં આવ્યા, ૧૫૦ બહેનોને મારી નાખી તે દુઃખદ ઘટના અંગે શોકસંવેદના વ્યક્ત કરવામાં આવી. અંતમાં, આભારવિધિ પૂર્વે સ્વાગત સમિતિ વતી બંને હિન્દી સાહિત્યકારોનું સન્માન કરવામાં આવ્યું. શ્રી મનોજ પરીખ તથા શ્રી અતુલભાઈ શેઠ દ્વારા સ્મૃતિચિહ્ન અર્પણ કરીને શ્રી સરોજકુમાર જૈનનું સન્માન કરવામાં આવ્યું. શ્રી કમલેશભાઈ તથા શ્રી મૂકેશભાઈ સુરવિયા દ્વારા સ્મૃતિચિહ્ન અર્પણ કરીને શ્રી ચંદ્રકાન્ત દેવતાલેનું સન્માન કરવામાં આવ્યું. અંતમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે આભારવિધિ કરી હતી.

તા. ૧૯-૧૨-૨૦૧૪, જ્ઞાનસત્રના પ્રથમ દિવસની બીજી બેઠક બપોરે ૨-૩૦ કલાકે આરંભાઈ હતી. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી જનક નાયકે સંભાળ્યું હતું. ચર્ચાનો વિષય હતો ‘સર્જકનું પુનઃ મૂલ્યાંકન : બકુલ ત્રિપાઠી’. બેઠકના અધ્યક્ષ હતા શ્રી હસિત મહેતા. અતિથિવિશેષ તરીકે શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર હતા. અન્ય વક્તાઓમાં હતા સર્વશ્રી રવીન્દ્ર પારેખ તથા ઉર્વીશ કોઠારી. બેઠકનો આરંભ કરતાં પહેલાં જાણીતા ગાંધીવાદી કાર્યકર શ્રી યુનીભાઈ વૈદ્ય (યુનીકાકા)ના દુઃખદ અવસાનના સમાચાર પ્રાપ્ત થતાં સભા દ્વારા મૌન શ્રદ્ધાંજલિ પાઠવવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ અધ્યક્ષ શ્રી હસિત મહેતાએ ‘વિશેષોનો વિશેષ’ શીર્ષકથી બકુલ ત્રિપાઠીના લલિત-હાસ્ય નિબંધોને આવરી લઈને હળવા સર્જનની ગંભીર વાતો/વિશ્લેષણો રજૂ કર્યાં હતાં. તેમણે Normcore શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો અને સમજાવ્યું કે Normal અને Hardcore એ બે શબ્દોમાંથી બનેલો શબ્દ છે Normcore અને જણાવ્યું કે આ શબ્દ બકુલ ત્રિપાઠીનું પુનઃમૂલ્યાંકન કરતાં કામ આવશે. તેમણે ઐતિહાસિક સંદર્ભ આપીને ઝડપથી પંડિતયુગ, ગાંધીયુગ

વગેરેમાંથી પસાર થઈ જ્યોતીન્દ્ર દવે સુધી આવી રહ્યા અને ‘સચરાચરમાં’નો ઉલ્લેખ કરી વિષય પરની ચર્ચા લક્ષ્યગામી પદ્ધતિથી ચલાવી. બકુલ ત્રિપાઠી વિશે શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે કરેલું વિધાન યાદ કરીને તેમણે જણાવ્યું કે કાર્ટૂનક્ષેત્રે આર. કે. લક્ષ્મણ અને લેખન ક્ષેત્રે બકુલ ત્રિપાઠીએ રેકર્ડ બ્રેક કામ કર્યું છે. વિપુલતા + સાતત્ય એ બકુલભાઈની વિશેષતા રહી છે તેમ કહ્યું. ‘ગુજરાત સમાચાર’માં કટારલેખનની કન્સિસ્ટેન્સી માટે બકુલ ત્રિપાઠીને વર્લ્ડ એવોર્ડ મળ્યો તે વાત નોંધી. તેમનામાં રહેલા વિષયવૈવિધ્યની નોંધ લીધી અને જણાવ્યું કે હાસ્યમાં વિષય મહત્ત્વનો નથી, વિષય તરફ જોવાનો અભિગમ કેવો છે તેનું મહત્ત્વ છે. નિર્બંધિકા Vs નિર્બંધિકા એવા લેખનરીતિના કારણે થયેલ ભેદનો ઉલ્લેખ કર્યો. તેમણે નોંધ્યું કે હાસ્યની બધી જ ફ્લેવરને બકુલભાઈ ચકાસે છે. પ્રેમાનંદની જેમ એક રસમાંથી અન્ય રસમાં લઈ જઈને રસતરબોળ કરે છે. તેમનામાં હાસ્ય તેમજ ગંભીરમાં થતા રૂપાંતરણની પ્રક્રિયા જોવા મળે છે. તેમણે કહ્યું કે બકુલભાઈ તરકીબોના બેતાજ બાદશાહ હતા પણ પછીનાં લખાણોમાં તરકીબો નથી અજમાવતા. પછીથી સંવેદનસભર સર્જન તરફ તેમનું લક્ષ્ય છે. બકુલભાઈની સ્પર્ધા જાત સાથેની સ્પર્ધા હતી. યુવાન બકુલભાઈને લેખનના આરંભકાળમાં જ્યોતીન્દ્રને મળવાનું બન્યું ત્યારે સવાઈ જ્યોતીન્દ્ર બનવાને બદલે સવાઈ બકુલ બનવા માટેનો આશીર્વાદ બકુલભાઈએ માગ્યો તે પ્રસંગ હસિત મહેતાએ કહ્યો. તેમણે કહ્યું કે બકુલભાઈની રચનાઓને બકુલ-રચનાઓથી ઓળખવી પડશે. પછીના વક્તા શ્રી રવીન્દ્ર પારેખે ‘બકુલ ત્રિપાઠીની હાસ્યરચનાઓ’ વિષય પર બોલતાં જણાવ્યું કે ઉમાશંકર કહેતા હતા ‘તમે તો સદાબહાર છો.’ તેમણે નોંધ્યું કે બકુલ ત્રિપાઠીમાં હાસ્ય ખરું પણ નાટકોમાં ખોટું-ખરું... તેમણે સિકંદર-ચંગીઝખાન-પ્રહસન, હાસ્ય એટલે પ્રભુ સાથે મૈત્રી, ફેંચ નાટકના રૂપાંતર ‘પરણું તો એને જ પરણું’ વગેરે ઉલ્લેખીને મોલિયેરના આ નાટકના રૂપાંતરને બકુલભાઈનું શ્રેષ્ઠ નાટક ગણાવ્યું હતું. શ્રી ઉર્વીશ કોઠારીએ ‘બકુલ ત્રિપાઠીના સાહિત્યમાં રાજકીય કટાક્ષ’ વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું. તેમણે હાસ્ય અને કટાક્ષનો ભેદ સમજાવ્યો, ગગનવિહારી મહેતાને સંભાર્યા, કટોકટી અને તેની પૂર્વેનાં લખાણોનો ઉલ્લેખ કર્યો, ‘વિ. વિ. ગિરિને નહિ લખાયેલો પત્ર’નો ઉલ્લેખ કર્યો. રાજીવ ગાંધીના આગમન પછી બબલદાસનું પાત્ર સર્જ્યું વગેરે વગેરે ઉલ્લેખો સાથે બકુલ ત્રિપાઠીની કટાક્ષકળાને તપાસી હતી. અતિથિવિશેષ શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે પૂર્વેના ત્રણે વક્તાઓની ચર્ચાની ગંભીરતા, તેમના અભ્યાસ વગેરેથી જુદી રીતે પોતાની લાક્ષણિક હળવી શૈલીમાં બકુલ ત્રિપાઠીના કેટલાક પ્રસંગોને સાંકળી લઈને આખી બેઠકને સમતોલ બનાવી દીધી હતી. તેમણે જણાવ્યું કે ‘કક્કો-બારખડી’નું લેખન અ-દ્વિતીય છે. ભારતમાં ક્યાંય આવું લેખન થયું નથી. તેમણે અનુરોધ કર્યો કે ઉર્વીશે આમાંથી ચયન કરવું જ જોઈએ અને ઉમેર્યું કે જો એ નહિ કરે તો તે કામ થશે નહિ. રેડિયો, T.V.ના કાર્યક્રમોમાં

Humour કેવી રીતે ઉમેરી શકાય તેની વિચારણા બકુલભાઈ કરતા રહેતા હતા. 'સિદ્ધાર્થભાઈની સિદ્ધિઓ' લેખનો ઉલ્લેખ કર્યો. 'તિલક કરતાં ત્રેસઠ થયાં'માં છે. ૩ જોડી મોજાંનો પ્રસંગ, ઘર બદલવાનો પ્રસંગ, રઘુવીરના ઘેર લગ્નપ્રસંગ હતો તે સમયની ઘટના, સરસ્વતીચંદ્રનું શૂટિંગ વલ્લભીપુરમાં થયું હતું ત્યારનો પ્રમાદધનના વરઘોડાનો પ્રસંગ અને દીવાલ પર 'કોન્ગ્રેસને મત'નું લખાણ, પેન્શન નક્કી કરવાનો પ્રસંગ વગેરે હળવી શૈલીમાં રજૂ કરી બકુલભાઈનું વ્યક્તિત્વ ઉપસાવ્યું. તેમણે જણાવ્યું કે વ્યવહારજગતની કોઈ વાત જ તેમને સ્પર્શતી નહિ. રિવર કોલોનીમાં રહેવા ગયા તે દિવસોની વાત, સૂચનાઓની ચિઠ્ઠી અને બકુલભાઈ ઉપર વર્લ્ડવોરનું પુસ્તક વાંચી રહ્યા હતા તે પ્રસંગ, રઘુવીર ચૌધરીના પૌત્ર મંદારની ૧લી વર્ષગાંઠ નિમિત્તે જયંત પાઠક સાથે પોતે ત્યાં ગયા હતા. પાછા ફરતાં પોતાના સેન્ડલ બકુલ ત્રિપાઠી પહેરીને જતા રહેલા તેથી પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટથી રિવર કોલોની બકુલભાઈને ઘેર ગયા તે પ્રસંગ વગેરે દ્વારા બકુલ ત્રિપાઠીનું એક જીવંત ચિત્ર ઊભું કરી દીધું. બોરીસાગરભાઈએ જણાવ્યું કે તેમનું બાકી રહેલું કામ વ્યવસ્થિત કરવાની જરૂર છે. આ તકે રઘુવીરભાઈના અનુરોધથી પરિષદપ્રમુખની બે ચૂંટણીઓમાં બકુલ ત્રિપાઠીએ જુદા જુદા સમયે ઉમેદવારી કરેલી. તેની વિગતો બોરીસાગરભાઈએ બહુ સરસ રીતે પ્રગટ કરી. અધ્યક્ષીય સમાપન કરતાં શ્રી હસિત મહેતાએ જણાવ્યું કે શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે અમૃત કોળિયા જેવું સમાપન-વક્તવ્ય આપ્યું છે તેથી પોતાને વિશેષ કશું ઉમેરવાનું નથી.

Tea Break પછી પ્રથમ દિવસની ત્રીજી બેઠક - પારિતોષિક વિતરણ-નો પ્રારંભ થયો હતો. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી ઉષા ઉપાધ્યાયે સંભાળ્યું હતું. અધ્યક્ષસ્થાન શ્રી ધીરુ પરીખે શોભાવ્યું હતું. ૨૦૧૨-૨૦૧૩ના વર્ષના પારિતોષિક-પુરસ્કૃત લેખકો અંગેની છપાયેલી પુસ્તિકો પ્રતિનિધિઓને અગાઉથી વિતરિત કરવામાં આવી હતી. પુસ્તિકામાં પુરસ્કૃત લેખકોનો ટૂંકો પરિચય, ફોટોગ્રાફ તથા પારિતોષિક અંગેની વિગત ઉપલબ્ધ હતાં. પુરસ્કૃત લેખકો પૈકી જેઓ સભામાં ઉપસ્થિત હતા તેમને અધ્યક્ષશ્રીના વરદ હસ્તે પારિતોષિક અર્પણવિધિ કરવામાં આવ્યો હતો. એકાદ કલાકના આ કાર્યક્રમ પછી ડૉ. દિવાકર શાહે અગાઉ લીધેલ બકુલ ત્રિપાઠીના ઇન્ટરવ્યૂનું દર્શન-શ્રાવ્ય પ્રસારણ કરવામાં આવ્યું હતું. એક સારા સભા ખંડમાં એક બહુ જ સારી રીતે એડિટ થયેલ વિડિયો - પ્રસારણ લાંબો સમય યાદ રહે તેવું કામ હતું. બકુલભાઈના સમગ્ર સર્જનકાર્યને વિવિધ મુદ્દાઓમાં આવરી લઈને એક સંપૂર્ણ બકુલ ત્રિપાઠી પામ્યાનો અહેસાસ થયો. અંતમાં પ્રથમ દિવસની ચોથી બેઠક 'બકુલ ત્રિપાઠીનો હાસ્યદરબાર' એવો આસ્વાદ બેઠકનો કાર્યક્રમ હતો. રજૂઆત શ્રી ગુણવંત વ્યાસે કરી હતી. એક આખી બેઠક અને દર્શન-શ્રાવ્ય સાક્ષાત્કાર દ્વારા શ્રોતાસમૂહ પાસે જે બકુલ ત્રિપાઠી હૃદયસ્થ બન્યા હતા તેમાં આ હાસ્ય દરબારથી ભાગ્યે જ કશું વિશેષ પ્રાપ્ત બન્યું હશે. વિવેચન/મૂલ્યાંકન/

કૃતિપાઠ વગેરે ઉપક્રમોને બદલે આવો નવો ઉપક્રમે રચવામાં થોડી નવીનતા હતી. વિદ્યાર્થીસમૂહને આ નવીનતા આકર્ષી શકે પરંતુ સારસ્વતસમૂહ સમક્ષ આ રજૂઆત કેટલો પ્રભાવ પાડી શકે તે પ્રશ્ન છે. રાત્રિભોજન પછી બસ દ્વારા બધા પ્રતિનિધિઓને તેમના નિવાસસ્થળે પહોંચાડવાની સુચારુ વ્યવસ્થા હતી.

તા. ૨૦-૧૨-૨૦૧૪, જ્ઞાનસત્રના બીજા દિવસે સવારે ૮-૦૦થી ૯-૦૦ મધ્યસ્થ અને કાર્યવાહક સમિતિની સંયુક્ત બેઠક યજમાન સંસ્થાના મિટિંગ હોલમાં યોજાઈ હતી. ડૉ. દિવાકર શાહ, સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ, ખાસ નિમંત્રિત સભ્ય તરીકે ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. પરિષદપ્રમુખ શ્રી ધીરુ પરીખે નોંધ્યા પ્રમાણે આજની બેઠક એક નમૂનારૂપ બેઠક બની રહી હતી જેમાં વિચારવિમર્શ દરમિયાન રચનાત્મક સૂચનો પર ધ્યાન અપાયું હતું. ચર્ચાને અંતે એક-બે સરસ નિર્ણયો લેવાયા હતા. ડૉ. દિવાકર શાહે પણ મૂલ્યવાન સૂચનો કર્યાં હતાં. ઈન્દોર-ગુજરાતી સમાજ સાથે પરિષદનો ઘનિષ્ઠ અને અર્થપૂર્ણ અને સાહિત્ય/ભાષા પ્રીતિયુક્ત સંબંધ બંધાયો હોય તેવી છાપ ઊપસતી હતી.

સવારે ૧૦-૦૦ કલાકે પાંચમી બેઠક બે વર્ષનાં સાહિત્યનાં સરવૈયાં (૨૦૧૨-૨૦૧૩) અંગેની હતી. સંચાલન શ્રી નીતિન વડગામાએ કર્યું હતું. અધ્યક્ષસ્થાને શ્રી મનસુખ સલ્લા હતા. અન્ય વક્તાઓમાં સર્વશ્રી સુધાબહેન ચૌહાણ (કવિતા), પ્રભુદાસ પટેલ (નાટક), હેતલ ગાંધી (વિવેચન), પ્રશાંત પટેલ (ચરિત્ર-સાહિત્ય), દર્શના ત્રિવેદી (અનુવાદ) હતાં. શ્રોતાસમૂહની પ્રથમ હરોળમાં વર્ષા અડાલજાએ વક્તાઓ પૈકી ૩ બહેનો હોવા અંગે આનંદોદ્ગાર કર્યો હતો તે વધુ સાર્થક ત્યારે જણાયો જ્યારે તે ત્રણે બહેનોએ પોતાના અભ્યાસ અને નિરીક્ષણો રજૂ કર્યાં. બધા વક્તાઓ યુવાન અભ્યાસીઓ હતા અને વક્તવ્ય દરમિયાન પોતાના પરિપક્વ અભિગમનો પરિચય આપ્યો હતો. અલબત્ત, ક્યાંક વ્યક્તિગત રાગદ્વેષ પ્રગટ કે પ્રચ્છન્ન કેટલાંક ઉચ્ચારણોમાં કોઈએ નોંધ્યા હોવાનો સંભવ છે જે પછીથી કેટલાક શ્રોતાઓની ચા-ના સમયની વાતચીતમાંથી પકડાતા હતા. મંચનું ગૌરવ, અભ્યાસનું તાટસ્થ્ય અળપાય નહિ તેની ખેવના કરવી જ રહી. આરંભમાં અધ્યક્ષશ્રી મનસુખ સલ્લાએ પોતાના છપાયેલા વક્તવ્યમાંથી મહત્ત્વના મુદ્દાઓનું વાચન કર્યું હતું. પ્રતિનિધિઓને અગાઉથી પુસ્તિકા રૂપે આ પ્રવચન ઉપલબ્ધ કરી આપવામાં આવ્યું હતું : ‘સર્જતા સાહિત્યનાં લેખાંજોખાં : અનિવાર્ય અને ઉપયોગી’. તેમણે જણાવ્યું કે સાહિત્યના નિર્માણમાં આવાં સરવૈયાંની પ્રવૃત્તિ અનુકૂળ વાતાવરણ સર્જે છે. આ પ્રવૃત્તિનું મહત્ત્વ છે. સમગ્ર પ્રવાહદર્શનને ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. આ કામ માત્ર પરિષદનું નથી, યુનિવર્સિટીઓનું પણ છે. તેમણે કહ્યું કે માત્ર સાહિત્યકારે જ નહિ, અન્ય વિચારકોએ પણ આ કામ કરતા રહેવું જોઈએ. પદ અને ગદ્ય બંનેમાં તપાસ થવી જોઈએ. જૂની કલમોનાં કામો તેમ નવી કલમોનાં કામો બંનેને જોવાં જોઈએ. મનુષ્ય કેવો પ્રગટ થયો છે તેની તપાસ થવી જોઈએ. તેમણે જણાવ્યું

કે મૌલિક ચિંતન અને દષ્ટિવ્યાપ વિના મોટા લેખક ન બની શકાય. તેમણે સૂચવ્યું કે 'અકૂપાર' અને 'બચાવનામું' જેવી કૃતિઓને સૃષ્ટિ સંતુલનશાસ્ત્રની દષ્ટિએ તપાસવી જોઈએ. તેમણે કહ્યું કે વિજયરાય, અનંતરાય રાવળ, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી જેવું કામ થવું જોઈએ. તેમણે જણાવ્યું કે મોટાઓથી અંજાશો નહિ, નવાઓની ઉપેક્ષા કરશો નહિ. તેમણે સ્વીકાર્યું કે આ કામ ધૂળધોયું છે. તેમણે સાવધાન કર્યા કે ધૂળને સોનામાં ખપાવવાની પ્રવૃત્તિ ન થવી જોઈએ. પોતાનાં ઓજારો સાફસૂથરાં હોવાં જોઈએ. કૃતિની ગુણવત્તા પારખવી એ ગંભીર કસોટી છે. તેમણે ભાષાની ક્લિષ્ટતાનો પ્રશ્ન અને સ્વમુગ્ધતાવાળી ભાષાનો પ્રશ્ન છેડ્યો. તેમણે અનુરોધ કર્યો કે રા. વિ. રાઠક, જ્યોતીન્દ્ર દવે, અનંતરાય રાવળ, ઝવેરચંદ મેઘાણી, નગીનદાસ પારેખનાં વિવેચનો જુઓ. કવિતા, વાર્તા, નવલકથા, નાટક વિશે વાત થાય છે. અન્ય સ્વરૂપો વિશે વાત થાય તે પણ જરૂરી છે. તેમણે આશા વ્યક્ત કરી હતી કે આવા યુવાન અભ્યાસીઓમાંથી કોઈક રા. વિ. પાઠક, કોઈક નગીનદાસ મળશે.

તા. ૨૦-૧૨-૨૦૧૪ની બપોરની બેઠક ૩.૦૦ કલાકે શરૂ થઈ હતી. જ્ઞાનસત્રની આ છઠ્ઠી બેઠક પણ બે વર્ષનાં સાહિત્યનાં સરવૈયાં (૨૦૧૨-૨૦૧૩) અંગેની હતી. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી કીર્તિદા શાહે કર્યું હતું. શ્રી માધવ રામાનુજની અનુપસ્થિતિમાં શ્રી કિરીટ દૂધાતે આ બેઠકનું અધ્યક્ષસ્થાન શોભાવ્યું હતું. પોતાના વક્તવ્યમાં શ્રી કિરીટ દૂધાતે સૂચવ્યું કે અંગ્રેજી મેંગેઝીનમાં એક પ્રથા છે. ડિગ્નિટરીઝ અડધા પાનાની મર્યાદામાં પોતે વાંચેલા એક પુસ્તક વિશે લખે. આ પ્રથા 'પરબ'માં શરૂ કરવી જોઈએ. તેમણે સાવચેતીના સૂર રૂપે કહ્યું કે ફેસબુક પર પોતાનું સર્જન લેખક મૂકે ને ૪૦/૫૦ Likes મળી જાય ત્યારે સર્જકતાની ઇતિશ્રી આવી જાય. વક્તવ્ય અંગે પોતાની અપેક્ષા રજૂ કરતાં કહ્યું કે વક્તાઓ Ph.D. કક્ષાનું બોલે, કોઈ વિવેચકીય બોલે; પરંતુ રસદર્શન પ્રકારનું બોલાય તેવી મારી અપેક્ષા હોય છે. આ બેઠકના અન્ય વક્તાઓમાં હતા સર્વશ્રી દીવાન ઠાકોર (ટૂંકી વાર્તા), કેશુભાઈ દેસાઈ (નવલકથા-૨૦૧૨), કનૈયાલાલ ભટ્ટ (નવલકથા-૨૦૧૩), કિશોરસિંહ સોલંકી (નિબંધ), પિંકી પંડ્યા (સંશોધન-સંપાદન), મીનાક્ષી ચંદ્રારાણા (બાળસાહિત્ય). બધા જ વક્તાઓએ પોતાનો નિષ્ઠાપૂર્વકનો અભ્યાસ રજૂ કર્યો હતો. સમયની તાણ વચ્ચે ઉતાવળે આટોપવાનું બને ત્યારે મુશ્કેલી અનુભવાય. પરંતુ એ જરૂર જોઈ શકાય કે અપાયેલા વિષયને કેવો સરસ ન્યાય આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે. સરવૈયાની બંને બેઠકો સમયબદ્ધ રહી અને સાર્થક રહી, સફળ રહી. નવી પેઢીની અભ્યાસનિષ્ઠા અને સૌંપાયેલા કામને ન્યાય આપવાની દષ્ટિ ખરેખર અભિનંદનને પાત્ર છે.

જ્ઞાનસત્રના બીજા દિવસની રાત્રિબેઠક એટલે કે સાતમી બેઠક ૭-૦૦ વાગે શરૂ થઈ હતી. આ બેઠકમાં ૩ ઉપક્રમો હતા. ૧. ઈંદોરના સર્જકો સાથે મુલાકાત, ૨. પુસ્તકમિત્રોનું સન્માન, ૩. લાસ્ટ એપોઇન્મેન્ટ - નાટકની ભજવણી.

સર્જકો સાથેની મુલાકાતના કાર્યક્રમનું સંચાલન હિન્દી સાહિત્યકાર શ્રી સરોજકુમાર જૈને કર્યું હતું. હિન્દી, મરાઠી, ગુજરાતી, બંગાળી, પંજાબી ભાષામાં લખતા સર્જકોની ઉપસ્થિતિ હતી. સરોજકુમારે સંચાલનના આરંભે જ કહ્યું કે સાહિત્ય ગમે તે ભાષામાં લખાય, તે ભારતીય સાહિત્ય છે. સંગીત ઉત્તર ભારતનું હોય કે દક્ષિણ ભારતનું હોય, તે સંગીત ભારતીય સંગીત છે. આ સમ્મેલનમાં ચંદ્રસેનજી (હિન્દી), અજીત અંસારી (હિન્દી-ઉર્દૂ), ઈન્દિરા મજુમદાર (બંગાળી), આસુતોષ દુબે (હિન્દી), કનૈયાલાલ ઠક્કર (ગુજરાતી), મનોજજી (પંજાબી), તપન મુખરજી (બંગાળી) તથા સરોજકુમાર જૈન – સૌ સર્જકોએ પોતાની એક એક કૃતિ રજૂ કરી હતી. માહોલ જામ્યો હતો. ત્યારબાદ શ્રી રઘુવીર ચૌધરી દ્વારા પુસ્તકમિત્ર તરીકેનું નીચેની વ્યક્તિઓનું સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું : સર્વશ્રી કનૈયાલાલ ઠક્કર, સંધ્યાબહેન, પ્રફુલ્લભાઈ તુરખિયા તથા ઉન્મેશભાઈ. આ મિત્રો પુસ્તકો ખરીદે છે, વાંચે છે અને પછી અન્યને વાંચવા માટે આપે છે. વાચનપ્રવૃત્તિને આ રીતે આ તકે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવી જે એક અનુકરણીય કાર્ય તરીકે ધ્યાન ખેંચે છે. ત્રીજા ઉપક્રમમાં યજમાન સંસ્થા-આયોજિત સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ અંતર્ગત Last Appointment નાટકની ભજવણી કરવામાં આવી હતી. ઉચ્ચ કક્ષાના નાટકની પસંદગી પરિષદ પ્રતિનિધિઓ માટે બહુ જ યોગ્ય હતી, Made for each-other. આયોજકને તથા નાટ્ય-કર્મીઓને હાર્દિક અભિનંદન.

તા. ૨૧-૧૨-૨૦૧૪ સવારે ૧૦-૦૦ કલાકે જ્ઞાનસત્રની આઠમી બેઠકનો આરંભ થયો હતો. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી અજયસિંહ ચૌહાણે કર્યું હતું. આ બેઠકના અધ્યક્ષ શ્રી મહેશ ચંપકલાલ હતા અને અતિશિવિશેષ શ્રી સતીષ વ્યાસ હતા. બેઠકનો વિષય હતો “સાહિત્યસ્વરૂપ : નવી સદીનાં નાટકો : પ્રવાહો અને પડકારો”. અન્ય વક્તાઓમાં હતા સર્વશ્રી મહેન્દ્રસિંહ પરમાર, ધ્વનિલ પારેખ અને પ્રવીણ પંડ્યા. સમયની તાણ વચ્ચે બેઠકનો આરંભ થયો હતો પરંતુ બેઠકના બધા જ વક્તાઓ રંગભૂમિના કલાકારો, દિગ્દર્શકો અને નાટ્યમર્મીઓ હોઈને પરિસ્થિતિને સંભાળી લીધી હતી. પ્રત્યેક વક્તાએ ૧૫ મિનિટની સમયમર્યાદામાં પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવાના હતા. તેમણે બહુ જ શિસ્તપૂર્વક આ કામ કર્યું. શ્રી મહેન્દ્ર પરમારે ‘નવી’ સદીમાં ‘જૂનાં’ નાટકો વિષય પર વાત કરી. કાન્તા, ભટ્ટનું ભોપાળું, મિથ્યાભિમાન, લલિતાદુઃખદર્શક, રાઈનો પર્વત વગેરે નાટકો પર વાત કરવાની નેમ રાખી હતી પરંતુ મુખ્યત્વે તેમણે ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટક નિમિત્તે વાત કરી. તેમણે વિદ્યાર્થીઓ પાસે આ નાટક વારંવાર તૈયાર કરાવ્યું છે અને ૨૧ પ્રયોગો જુદાં જુદાં શહેરોમાં થયા છે. તેના દિગ્દર્શનમાં આગવી સૂઝથી કેટલુંક કામ કર્યું છે. તેમની વાતમાં અનુભવનો આ રણકો હતો. નાટકમાંના બે/ત્રણ છંદોનો પાઠ તેમણે કર્યો તે પ્રસન્નકર હતો. શ્રી ધ્વનિલ પારેખે ‘ઐતિહાસિક – પૌરાણિક અને ચરિત્રકેન્દ્રી નાટકો, નવી સદીમાં’ એવા વિષય પર વાત કરી હતી. તેમણે ચરિત્રનાટકમાં

ઊભા થતા પ્રશ્નો અંગે ધ્યાન દોર્યું હતું. તેમણે કહ્યું કે દરેક ચરિત્રસામગ્રી નાટ્યક્ષમ હોતી નથી. કલાપી પર લખાયેલાં નાટકો, ન્હાનાલાલ પર લખાયેલ નાટક, ‘મરીઝ’ નાટક, ‘અખો’, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પરનું નાટક, ‘કાન્ત’ પરનું નાટક એમ અનેક નાટકોના ઉલ્લેખ સાથે લક્ષ્યગામી ગતિથી પોતાના વિચારો વ્યક્ત કર્યા હતા. તેમણે નોંધ્યું કે નવી સદીમાં ચરિત્રવિષયક નાટક લખવાનો ચાલ વધ્યો છે. શ્રી પ્રવીણ પંડ્યાએ ‘બદલાતું નેપથ્ય’ વિષય પર અનેક સંદર્ભો આપી વાત કરી. અસાઇત પાસે કયું નેપથ્ય હતું ? તે નાત બહાર મુકાયો હતો. સુષ્મા દેશપાંડેના ‘મી સાવિત્રીબાઈ’ના ૧૦૦૦ પ્રયોગ થયા વગેરે ઉલ્લેખો સાથે અનેક બાબતોની ત્વરિત ગતિથી ચર્ચા કરી. તેમણે નોંધ્યું કે નેપથ્યે અન્ય શક્તિઓ કામ કરી રહી છે. કલા/સાહિત્યને પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આ શક્તિઓ કામ કરે છે. ત્યારબાદ અતિથિવિશેષ શ્રી સતીષ વ્યાસે મૂળ વિષય ‘૨૧મી સદીનું નાટક : પ્રવાહો અને પડકારો’ને શિસ્તબદ્ધ રીતે વળગી રહી વાત કરવાનું પસંદ કર્યું. ભરત મુનિના નાટ્યશાસ્ત્રનો સંદર્ભ આપી એકપાત્રી નાટ્યલેખન, ભાણ નાટકસ્વરૂપ એકાંકીનું હતું, ધૂર્ત, વીટ એ પાત્ર કરી શકતા. એક અંકનું નાટક રહેતું, એક જ રસનું નિરૂપણ થતું. તે રસ પણ મુખ્યત્વે શૃંગાર. તેમાં સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ બધું આવે. આ જૂની પરંપરા છે. ભરતે આ નોંધ્યું છે. ચોક્કસ સ્ત્રીઓ આ પ્રયોગો કરતી એવા નિર્દેશો પણ મળે છે. મુખ્યત્વે આ સ્ત્રીઓ ગણિકાઓમાંથી આવતી. લોકપરંપરામાં એકપાત્રીય અભિનયની વાત કરી. બહુરૂપીની ભૂમિકા ભજવનારાઓને યાદ કર્યા. આ પરંપરા તો છે પણ કેટલાંક વ્યાવહારિક કારણોથી એકપાત્રીય નાટક આવે છે. આર્થિક રીતે પરવડે છે. અલબત્ત, અભિનેતા માટે પડકાર છે. આવો અભિનેતા નીવડેલો હોવો જોઈએ. લાઈટિંગ, બેકગ્રાઉન્ડ મ્યુઝિક વગેરેની વાત કરી. તેમણે ભારપૂર્વક જણાવ્યું કે નટ-દિગ્દર્શક-લેખક ત્રણેએ સાથે બેસીને સ્ક્રિપ્ટ મકારવી પડશે. તેમના વક્તવ્ય પછી રઘુવીરભાઈના અનુરોધને માન આપી શ્રોતાવર્ગમાંથી મધુ રાય મંચ પર આવ્યા. તેમનું પુષ્પગુચ્છથી સન્માન કરવામાં આવ્યું. મધુ રાય સંતુરંગીલીનો કેટલોક ડાયલોગ બોલ્યા. શ્રોતાઓને મજા પડી. અધ્યક્ષ શ્રી મહેશ ચંપકલાલે પોતાનું મુદ્રિત વક્તવ્ય વાંચવાને બદલે કેટલીક વાતો પ્રભાવક વક્તૃત્વ શૈલીમાં કરી. બંગાળના બાદલ સરકાર, મરાઠીમાં વિજય તેંડુલકર, હિન્દીમાં ધર્મવીર ભારતી, ગુજરાતીમાં સિતાંશુ, મધુ રાય, રઘુવીર, હસમુખ બારાડી વગેરે નામોલ્લેખ કરીને કહ્યું કે બધે બધું અટકી ગયું છે. તેમણે કહ્યું કે રંગભૂમિ અને નાટક વચ્ચેની ખાઈ પુરાતી નથી, અને ઉમેર્યું કે પુરાવાનો સંભવ નથી. આર્કંઠ સાબરમતીની પ્રવૃત્તિનો ઉલ્લેખ કર્યો, ઈમ્પ્રોવાઇઝેશનની વાત કરી, દામિની મહેતાના જીવનમાંથી લખાયેલાં બે નાટકો – ‘કોઈ પણ ફૂલનું નામ બોલો તો...’ અને ‘પીળું ગુલાબ’, Waiting for Godot, Absurd Theatreનો ઉલ્લેખ કર્યો, ‘પુનર્પાઠ’ શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો, ‘છાયા શાર્કુંતલ’ની વાત કરી, હબીબ તન્વીરને સંભાર્યા, હસમુખ

બારાડીના પ્રયોગની વાત કરી, વર્કશોપની અનિવાર્યતા બતાવી. વર્કશોપની નીપજ પ્રવીણ પંડ્યા, કૈલાસ પંડ્યાના ઉલ્લેખો કર્યા. સ્પર્ધામાં ઘડાતા કલાકારોની વાત કરી, ૧૯૫૦થી ૨૦૦૦ સુધીનું ચિત્ર કેવું છે તેનો ઉલ્લેખ કરી, આગામી સમયમાં નાટક કેવું હશે ? તેવો પ્રશ્ન કર્યો. ટેકનોલોજી અને બદલાયેલા સમાજની સાથે નવું નાટક કેવું આવશે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો. હેમ્લેટનો ઉલ્લેખ કર્યો. અંતમાં આશાવાદી સૂર સાથે વાત સમેટી. એક નટ અને એક પ્રેક્ષક હશે ત્યાં સુધી નાટક જીવશે. શ્રોતાસમૂહ તેમની વાગ્મિતાયુક્ત વાણીના પ્રભાવમાં હતો.

જ્ઞાનસત્રની નવમી સમાપન બેઠકમાં યજમાન સંસ્થા તથા પરિષદના હોદ્દેદારો મંચ પર ગોઠવાયા. પુષ્પગુરુચ્છ, શાલ તથા સ્મૃતિભેટ અર્પણ દ્વારા યજમાન સંસ્થા વતી શ્રી હરિભાઈ પટેલે શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલનું સન્માન કર્યું, શ્રી પ્રદીપભાઈ શાહે શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલનું સન્માન કર્યું અને શ્રી દીપકભાઈ મોદીએ શ્રી રવીન્દ્ર પારેખનું સન્માન કર્યું. અધ્યક્ષશ્રી દિવાકર શાહે ૫૦૦૦ પ્રેક્ષકોને નાટક બતાવવાની વાત કરી. ઇન્દોરમાં મરાઠી ભાષામાં ખૂબ કામ થાય છે તે વાત કરી, CBSC સ્કૂલોમાં પમા ધોરણ સુધી ગુજરાતી ભાષા ભણાવવાનું કામ થાય છે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો. આટલી મોટી સંખ્યામાં, આટલો બધો લાંબો સમય સાહિત્યનું રસપાન કરતા શ્રોતાઓને જોઈને તેમને ઘણી પ્રસન્નતા થઈ તે વાત કરી અને આભારવિધિ કર્યો. પરિષદ મંત્રીશ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે યજમાન સંસ્થાએ લીધેલ શ્રમ અને દર્શાવેલ સાહિત્યપ્રીતિ અંગે પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી, આભાર માન્યો. શ્રી ધીરુ પરીખે પોતાના વક્તવ્યમાં ૧૦૦ વર્ષથી વધુ જૂની આ સાહિત્ય પરિષદ છે તે વિરલ દૃષ્ટાંત છે તેમ કહી પરિષદ વિશેની કેટલીક વાતો કહી. રઘુવીરભાઈની નમ્રતા, ધીરજ વગેરેની પ્રશંસા કરી. તેમને ભીષ્મ પિતામહ તરીકે બિરદાવ્યા અને તેવી ભૂમિકામાં વેઠવી પડતી વેદનાનો પણ નિર્દેશ કર્યો. શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ સમાપન-બેઠકમાં પ્રાસંગિક ઉદ્બોધન કરતાં કહ્યું કે આ સભાગૃહ ભલે થોડું નાનું લાગે પણ તેને યથાવત્ રાખવા અનુરોધ કર્યો. અંતમાં ફરીથી શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે આભારવિધિ કરી અને દિવાકરભાઈ તથા તેમની સમગ્ર ટીમ માટે હૃદયપૂર્વકનો આભાર માન્યો.

આમ ઇન્દોર - ગુજરાતી સમાજ દ્વારા આયોજિત પરિષદનું ૨૮મું જ્ઞાનસત્ર અત્યંત સફળતાને વર્યું, યજમાન સંસ્થાએ પોતાની બસો દ્વારા તમામ પ્રતિનિધિઓને તેમના જુદા જુદા નિવાસસ્થાનેથી ઇન્દોર રેલવે સ્ટેશને મૂકી જવાની વ્યવસ્થા કરી અને એ રીતે ભાવભરી વિદાય આપી. શ્રી દિવાકર શાહના સૂચન મુજબ ભારતનાં અન્ય શહેરોના ગુજરાતી સમાજ સાથે સાહિત્યસંબંધ સ્થાપિત કરવો અને વર્ષમાં એક-બે સાહિત્યિક કાર્યક્રમોનું જે તે સ્થળે આયોજન કરવું આવાં વાઇબ્રેશન સાથે સાહિત્યરસિકો/સાહિત્યકારો ગુજરાત આવવા પ્રવૃત્ત થયા.

ચિત્રનું શીર્ષક : દુર્ગા-૧

ચિત્રકાર : માધવી પારેખ (જ. ૧૯૪૨, સંજય, જિ. અમદાવાદ)

માધ્યમ : કેન્વાસ પર એકેલિક - માપ : ૬૦" x ૨૭" - વર્ષ : ૨૦૦૫

ભારતનાં અગ્રગણ્ય સ્ત્રી-ચિત્રકારોમાં આદરપાત્ર એક નામ છે માધવી પારેખનું. કોઈ કોલેજ કે યુનિવર્સિટીમાં એમણે ચિત્રકળાનું પ્રશિક્ષણ નથી મેળવ્યું. બલ્કે ચિત્રકાર પતિ મનુ પારેખનાં પ્રોત્સાહન, માર્ગદર્શનમાં એમણે આત્મસૂઝથી પોતાને કેળવણી આપી. એમનાં ચિત્રપ્રદર્શનો દેશ તેમજ વિદેશમાં યોજાયાં છે અને ખૂબ લોકચાહના પામ્યાં છે.

માધવી પારેખની ચિત્રકળામાં લોકકળામાં જોવા મળતી સાદગીભરી કલ્પનાશીલતાનો પરિચય મળે છે. જીવનના રોજબરોજના અનુભવો અને લોકકથા, પુરાકથાનાં પાત્રો એમનાં ચિત્રોમાં સહજપણે એકબીજાના પાડોશમાં આવીને વસવાટ કરે છે. પોતાનાં ચિત્રોમાં તેઓ કશા જ અતિરિકત આવેશ વિના લોકચિત્રકારની તલ્લીનતાથી હાસ્ય અને કરુણની રચના કરતાં રહ્યાં છે.

આવરણચિત્રનું શીર્ષક છે : દુર્ગા-૧ (દુર્ગા ચિત્રશ્રેણીનું પહેલું ચિત્ર). શીર્ષક વાંચતાં જ આપણે દુર્ગાના આકાર સાથે જોડાઈએ છીએ. ચિત્રની શ્વેત પૃષ્ઠભૂમિમાં કાળા, લાલ, કેશરી અને હળદરિયા રંગ-આકારો ઝળકે છે. પ્રત્યેક આકારની મહદંશે વળાંકયુક્ત માંડણીના પરિણામે ચિત્રમાં ક્યાંય સ્થગિતતા જોવા મળતી નથી. અહીં સઘળું ગતિશીલ હોવાનો ભાસ રચે છે. એટલે જ નાનાથી મોટા આકારોમાં સામંજસ્ય અને અનુસંધાન જોવા મળે છે. જાણે એક સ્વયં-પર્યાપ્ત મનોસૃષ્ટિનો ઉઘાડ થાય છે.

ચિત્રમાં આમ તો બે લોકમાતાઓનું અરૂઢ આલેખન જોવા મળે છે. જેમાં મહિષાસુરમર્દિની માતા દુર્ગાના તપ્ત રંગો તુરત જ આપણને આકર્ષે છે તો પડાખે જ આલેખાયેલી અન્ય લોકમાતાનું / (સંભવત : બહુચરાજી માતા)નું સંયોજિત રૂપ મંદ મંદ પ્રગટે છે. કૂકડાની લાલ પૃષ્ઠભૂમિ, દુર્ગાની લાલ દેહાકૃતિ અને મહિષના નાકનાં લાલ ફોયણાં અને લાલ જીભ સમગ્ર ચિત્રને ત્રિકોણિયા આવર્તનમાં બાંધે છે, અને ભાવકને પણ રોકે છે.

આ ચિત્રકારની સૃષ્ટિ, આજના સમયે, આપણને કંઈક અણઘડ લાગી શકે છે, કંઈક અતાર્કિક લાગી શકે છે તો કંઈક જુનવાણી પણ લાગી શકે છે છતાં એનો મર્મ આપણે અવગણી શકતા નથી. આપણા સામૂહિક અવચેતન સાથેનો એનો નાભિ-નાડ સંબંધ આપણને જકડી રાખે છે. માધવી પારેખની ભારતીય કળાપરિદેશ્યમાં ઉપસ્થિતિને એક રસપ્રદ વિચલન તરીકે જોઈ શકાય છે.

(ચિત્રકારનું સરનામું : માધવી પારેખ, ૨૦૧ (ગ્રાઉન્ડ ફ્લોર),
સુખદેવ વિહાર, નવી દિલ્હી - ૧૧૦૦૨૫)

● ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે ડિસેમ્બર મહિનો એટલે લગ્નટાણું. અધિવેશન કે જ્ઞાનસત્ર આ મહિનામાં જ યોજાય. એમ ૨૦૧૪ના આ વર્ષમાં જ્ઞાનસત્રનું આયોજન શ્રી ગુજરાતી સમાજ - ઇન્દોરના આમંત્રણથી ઇન્દોરમાં યોજાયું. જ્યારે નિમંત્રણ મળ્યું ત્યારે મનમાં જે પહેલી અવઢવ હતી તે છેક ઇન્દોર સુધી કેટલા સાહિત્યરસિકો આવશે ! પરંતુ ૧૯મી ડિસેમ્બરની સવારે એ અવઢવનો અંત આવ્યો. જ્યારે જાણ્યું કે ૩૦૦ જેટલા સભ્યોએ આ જ્ઞાનસત્રમાં ભાગ લીધો છે ત્યારે આનંદ થયો. ૧૯મીની સવારે ઇન્દોર પહોંચ્યા તે પૂર્વે પરિષદના સંનિષ્ઠ કર્મઠ કાર્યકરો ત્યાં પહોંચી ગયા હતા. વળી ઉતારે પહોંચતાં વ્યવસ્થા જોઈને આ જ્ઞાનસત્ર બધી રીતે અલગ બની રહેશે તેવું લાગ્યું અને ૨૨મી ડિસેમ્બરે જ્ઞાનસત્ર પૂર્ણ થયું ત્યારે તેનો સંતોષ પણ થયો. ઉદ્ઘાટન-બેઠકથી માંડી નવમી બેઠક સુધીની બધી જ બેઠકો સફળ રહી. બીજી બેઠકમાં સર્જક પુનઃ મૂલ્યાંકન હતું. આ બેઠકમાં બહુલ ત્રિપાઠીના સર્જન વિશે વક્તવ્યો અપાયાં તે સાથે ગુજરાતી સમાજના ઇન્દોરના પ્રમુખ ડૉ. દિવાકર શાહે બહુલ ત્રિપાઠીની લીધેલી મુલાકાત દૃશ્ય-શ્રાવ્યના માધ્યમથી જોવા મળી. રાત્રે પારિતોષિકનું વિતરણ થયું અને ત્યારબાદ બહુલ ત્રિપાઠીનો હાસ્યદરબાર યોજાયો. શનિવારે મધ્યસ્થ અને કાર્યવાહક સમિતિની સંયુક્ત મિટિંગ મળી અને પાંચમી અને છઠ્ઠી બેઠકમાં બે વર્ષના સાહિત્યનું સરવૈયું રજૂ થયું. તો એ જ રાત્રે ઇન્દોરમાં રહેતા ભારતીય ભાષાના સર્જકો સાથે ગોષ્ઠિ થઈ. ઇન્દોરમાં રહી ગુજરાતી ભાષાનાં પુસ્તકો વાંચનાર પુસ્તકમિત્રોનું સન્માન થયું. વળી વધારે મજા તો રાત્રે લાસ્ટ એપોઈન્મેન્ટ નાટક જોવાની આવી. તો રવિવારે નવી સદીના નાટક પર બેઠક યોજાઈ અને ત્યારબાદ સમાપન-બેઠક થઈ. રહેવા-જમવાની વ્યવસ્થા સાથે બધી જ રીતે ઇન્દોરના ગુજરાતીઓનો ભાવ અનુભવાયો. આ સમગ્ર જ્ઞાનસત્રનો વિગતે અહેવાલ આ અંકમાં અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

● ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અને દર્શક ફાઉન્ડેશનના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૩૦/૧૨/૨૦૧૪ના રોજ ગોવર્ધનસ્મૃતિભવનમાં અમેરિકા સ્થિત પ્રમોદકુમાર ઠાકરે ‘કૃષ્ણાહિત્ય’ ‘વિજ્ઞાન અને દર્શન’ વિષય પર વક્તવ્ય અને સ્વરચિત કાવ્યોનું પઠન કર્યું હતું.

● તા. ૪-૧૨-૨૦૧૪ના રોજ કલ્પેશ પટેલે ‘હાફ’ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું.

પરિષદના આગામી કાર્યક્રમો

પાક્ષિકી અંતર્ગત તા. ૧-૧-૨૦૧૫ અને ૧૫-૧-૨૦૦૫ના રોજ પાક્ષિકી અંતર્ગત વાર્તાનું પઠન થશે. સાંજે ૬-૧૫ કલાકે.

વિશ્વકવિતા કેન્દ્ર અંતર્ગત

તા. ૭, ૧૪, ૨૧-૧-૨૦૧૫ના રોજ બુધસભા અને તા. ૨૮-૧-૨૦૧૫ના રોજ વ્યાખ્યાન સાંજે ૭-૦૦ કલાકે.

માતૃભાષાકૌશલ પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અને શ્રી ભોળાભાઈ પટેલ માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્રના ઉપક્રમે ‘માતૃભાષાકૌશલ પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમ’નું આયોજન તા. ૨-૨-૨૦૧૫થી ૧૯-૨-૨૦૧૫ દરમિયાન, વાચનકૌશલની સજ્જતા કેળવાય તે અભિગમથી વિવિધ વ્યાખ્યાનો યોજવામાં આવે છે, જેમાં કોઈ પણ ભાષારસિક-ભાષાજિજ્ઞાસુ વયભેદ કે વ્યવસાયભેદ વગર જોડાઈ શકે છે. આ અભ્યાસક્રમની ફી ૩૦૦ રૂપિયા રાખવામાં આવી છે. વર્ગોનો સમય સાંજે ૫-૦૦થી ૬-૩૦ (સોમવારથી શનિવાર) રહેશે. અભ્યાસક્રમમાં સર્વશ્રી યોગેન્દ્ર વ્યાસ, અરવિંદ ભાંડારી, રતિલાલ બોરીસાગર, મનસુખ સલ્વા, કીર્તિદા શાહ, પિંકી પંડ્યા, સતીશ વ્યાસ, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, કિશોરી ચંદારાણા વગેરે તજજ્ઞો સેવા આપશે. રસ ધરાવનારે પરિષદ કાર્યાલયમાં ફોર્મ ફી ભરી જવા વિનંતી છે.

સાહિત્યવૃત્ત

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન શ્રેણીમાં ‘સાવિત્રી શ્રી અરવિન્દનું મહાકાવ્ય’ વિશે શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે વક્તવ્ય આપ્યું હતું અને ‘નૃત્ય પ્રસ્તુતિમાં સૌંદર્યનો અભિભાવ’ વિશે શ્રી કુમુદિનીબહેન લાખિયાએ વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

□

નોર્થ અમેરિકાની ગુજરાતી લિટરરી અકાદમીના ઉપક્રમે ૨૩-૧૧-૨૦૧૪ના રોજ સાંજે શ્રી કૃષ્ણ દવેના કાવ્યપઠનનો, શ્રી નરેન્દ્ર ભાલોદકરના સૂફી ગીત-સંગીતનો અને જર્મન મહાકવિ ગોએથે તથા રિલ્કેનાં પુસ્તકોના વિમોચનનો કાર્યક્રમ ટીવીએશિયાના હોલમાં પ્રસ્તુત થયો હતો.

□

તા. ૩૦ નવેમ્બર ૨૦૧૪ના રોજ ગુજરાત ખેત વિકાસ પરિષદ, ગાંધી આશ્રમ પાસે, સાબરમતી, અમદાવાદમાં ‘દિલીપ રાણપુરાનાં સ્મૃતિચિત્રો’ વિષય પર પ્રા. તુલસીભાઈ પટેલે મનનીય વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

□

નવગુજરાત પુસ્તકાલય સહાયક સરકારી સંસ્થાએ તેમના દસમા દાયકાના મંગલ પ્રારંભની જાહેર ઉજવણી કરી હતી. આ પ્રસંગે પુસ્તકાલયના ક્ષેત્રમાં ગણનાપાત્ર પ્રદાન કરનાર, સૌરાષ્ટ્રની ૭૦૦થી વધુ શાળાઓને બાળ-પુસ્તકાલયોની ભેટ આપનાર ડૉ. પ્રફુલ્લભાઈ શાહ સહિતના કાર્યકરોનું સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. મંડળનાં નવાં પ્રકાશિત પુસ્તકોનું વિમોચન કરવામાં આવ્યું હતું.

□

તા. ૧૪ નવેમ્બરથી ૨૦ નવેમ્બર ૨૦૧૪ દરમ્યાન ‘રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ સપ્તાહની ઉજવણી’ના ભાગ રૂપે ‘સરકારી જિલ્લા પુસ્તકાલય, રાજકોટ’ ખાતે તા. ૧૫-૧૧-૨૦૧૪ના સવારે ૧૦-૦૦ કલાકે લાલબહાદુર શાસ્ત્રી વિદ્યાલયના આચાર્યશ્રી પ્રજ્ઞેશભાઈ કુભાવત, શ્રી વિનોદભાઈ ટીકમાણીસાહેબ, શ્રી મધુકાન્તભાઈ જોશી, વગેરેના વરદ હસ્તે દીપપ્રાગટ્ય સાથે ‘પુસ્તક-પ્રદર્શન’ ખુલ્લું મૂકવામાં આવેલ હતું.

□

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલય સપ્તાહની ઉજવણી કરી હતી. એ અંતર્ગત ૧૪મી નવેમ્બર જવાહર નહેરુના જન્મદિવસને બાળદિન તરીકે ઊજવ્યો હતો. જેમાં ‘મારું પ્રિય પુસ્તક’ વિષય પર વક્તૃત્વ સ્પર્ધાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં અમદાવાદની દસ સ્કૂલોના ધો. ૫થી ૮ના ૪૨ વિદ્યાર્થીઓએ ભાગ લીધો હતો. સ્વામી વિવેકાનંદ, ગાંધીજી, સુધા મૂર્તિ, ગિજુભાઈ બધેકા, તારક મહેતા, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી વગેરે જેવા લેખકોનાં પુસ્તકો વિશે વિદ્યાર્થીઓએ એમના વિચારો પ્રગટ કર્યા હતા અને તા. ૧૫-૧૧-૨૦૧૪ના રોજ ગ્રંથાલય સપ્તાહમાં એકદિવસીય પરિસંવાદનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં સર્વશ્રી કુમારપાળ દેસાઈ, ડૉ. અનિલકુમાર, ડૉ. શ્રેયાંસી પરીખ, સુ. શ્રી રોડા ભરુચા, ડૉ. હર્ષદ પટેલ, રશ્મિ કુંભાર, ઉદયના શાહ, મનીષ પંડ્યા, પ્રજ્ઞાબહેન પાઠક, વર્ષાબહેન મહેતા, તોરલબહેન પટેલ વગેરેએ વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. આ ઉપરાંત પ્રિ. ડૉ. જે. એમ. નાયકે ‘પ્રવર્તમાન જીવનમાં વાચનનો મહિમા’ વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

માતૃભાષા ગૌરવ દિન નિમિત્તે નિબંધસ્પર્ધા

૨૧ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૫ના દિને માતૃભાષા ગૌરવદિનની ઉજવણી અંતર્ગત અમરેલીમાં ‘સ્વામી વિવેકાનંદ વિદ્યાભારતી ટ્રસ્ટ : રૂપાયતન’ સંસ્થા દ્વારા ૧૮થી ૩૫ વર્ષનાં ભાઈ-બહેનો માટે નિબંધસ્પર્ધાનું આયોજન થનાર છે. આ સ્પર્ધામાં ભાગ લેવા ઇચ્છનારે નિયત વિષયો પૈકી કોઈ પણ એક વિષય પર નિબંધ કાગળની એક બાજુ સુવાચ્ય અક્ષરે લખવાનો રહેશે. નિબંધની શબ્દમર્યાદા ૫૦૦થી ૭૫૦ શબ્દોની રહેશે.

નિબંધસ્પર્ધાના વિષયો : ૧. શ્રી મનુભાઈ પંચોળી - દર્શક ‘દ્રષ્ટા’ છે. ૨. ‘મુનશી’ અને ‘ધૂમકેતુ’ની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ (એક તુલનાત્મક અભ્યાસ) ૩. ગુજરાતી

સાહિત્ય પર ગાંધીવિચારોની અસર. ૪. રમેશ પારેખનાં કાવ્યોમાં નવતર પ્રયોગો (ઉદાહરણ સાથે) ૫. વાર્તાકાર તરીકે દ્વિરેફ (રામનારાયણ પાઠક) ૬. કાંતના કાવ્યોમાં નિયતિ.

ઉપરોક્ત વિષયો પૈકી કોઈ પણ એક વિષય પર નિબંધ લખી ૩૧મી જાન્યુઆરી ૨૦૧૫ સુધીમાં આચાર્યશ્રી દીપક હાઈસ્કૂલ - રૂપાયતન - અમરેલી (રાધાબહેન શાંતિલાલ આડતિયા વિદ્યાસંકુલ, ગાયત્રીશક્તિ પીઠ પાસે, અમરેલી-૩૬૫૬૦૧) એ સરનામે પહોંચતા કરવાના રહેશે. પ્રથમ પૃષ્ઠ પર પૂરું નામ, સરનામું, અભ્યાસ, જન્મતારીખ તથા સંપર્ક નંબર દર્શાવવા વિનંતી. સ્પર્ધાના પ્રથમ ત્રણ સ્થાન મેળવનારને અનુક્રમે રૂ. ૧,૦૦૦ - રૂ. ૫૦૦ - તથા બે પ્રોત્સાહન પુરસ્કાર દરેકને રૂ. ૨૫૦ લેખે મળશે. પુરસ્કારની રકમ રોકડ અને પુસ્તક રૂપે એનાયત થશે. સહભાગી થનાર દરેકને પ્રમાણપત્ર પણ એનાયત થશે. સ્પર્ધા માટે ઓછામાં ઓછા ૧૫ નિબંધો થવા જરૂરી છે. આ સ્પર્ધામાં ઉત્સાહભેર ભાગ લેવા સૌને અનુરોધ છે.

૧૮

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

અને

ગુજરાત પ્રકાશક મંડળના

સંયુક્ત ઉપક્રમે

પિડીવાઈટ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ લિ.ના

સહયોગથી યોજાય છે

પુસ્તક મેળો

૩૦ જાન્યુઆરીથી ૩ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૫ સુધી

ગુજરાતી ભાષાના વિવિધ પ્રકાશકોનાં દરેક સ્વરૂપોનાં શિષ્ટ પુસ્તકો મળશે.

સ્થળ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પ્રાંગણ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, આશ્રમ માર્ગ, નદીકિનારે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮

ફોન : ૨૬૫૮૭૮૪૭

વર્ષ ૨૦૧૨-૨૦૧૩નાં પારિતોષિક (જ્ઞાનસત્ર-૨૦૧૪)

ક્રમપારિતોષિકનું નામ	નિર્ણાયક	પુસ્તકનું નામ	વર્ષ	પારિતોષિક મેળવનાર
૧. શ્રી ભગિની નિવેદિતા	શ્રી શાલિની ટોપીવાળા	ઐતરેય ઉપનિષદ આ એક ખંડ	૨૦૧૨ ૨૦૧૩	મૃદુલા મારફતિયા ભારતી ર. દવે
૨. શ્રી અરવિંદ સુવર્ણચંદ્રક	શ્રી કુમારપાળ દેસાઈ	તાજો ઈતિહાસ તાજી સુવાસ શ્વાસમાં વાગે શંખ	૨૦૧૨ ૨૦૧૩	આચાર્ય શ્રી વિજય પૂર્ણચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ દર્શના ધોળક્રિયા
૩. શ્રી ઉમા-સ્નેહરશ્મિ	શ્રી રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'	ઝાકળ ને તડકાની વચ્ચે	૨૦૧૨-૧૩	હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ
૪. શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર	શ્રી પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ	પ્રજાવત્સલ રાજવી	૨૦૧૨-૧૩	ડૉ. ગંભીરસિંહ ગોહિલ
૫. શ્રી બટુભાઈ ઉમરવાડિયા	શ્રી મહેશ ચંપકલાલ	છેલ્લો પારસી	૨૦૧૨-૧૩	પીયૂષ ભટ્ટ
૬. શ્રી પ્ર. ત્રિવેદી	શ્રી હર્ષદ પટેલ	સંતાન સ્કૂલમાં અને ઘરમાં	૨૦૧૨-૧૩	ઊર્મિલા શાહ
૭. શ્રી પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા	શ્રી રમેશ બી. શાહ	... કોઈને આ પારિતોષિક મળતું નથી ...		
૮. શ્રી જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે	શ્રી સતીશ વ્યાસ	રંગલાની રામલીલા	૨૦૧૨-૧૩	જયંતિ પટેલ 'રંગલો'
૯. શ્રી બી. એન. માંકડ	શ્રી કિશોર પંડ્યા	માનવજનીનવિજ્ઞાન	૨૦૧૨-૧૩	બી. સી. પટેલ
૧૦. શ્રી રામપ્રસાદ પ્ર. બક્ષી	શ્રી નરેશ વેદ	પીર શમ્સકૃત રાજા ગોવરચંદનો આખિયાન	૨૦૧૨-૧૩	બળવંત જાની
૧૧. શ્રી તખ્તસિંહ પરમાર	શ્રી ભારતી રાણે	સવાર લઈને	૨૦૧૨-૧૩	અનિલ ચાવડા
૧૨. શ્રી હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઈ	શ્રી બિપિન આશર	ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય	૨૦૧૨-૧૩	ભીખુ વેગડા
૧૩. શ્રી નટવરલાલ માળવી	શ્રી શ્રદ્ધા ત્રિવેદી	મારું નામ લાવણ્ય	૨૦૧૨-૧૩	ગિરીશ ભટ્ટ
૧૪. શ્રી ઉશનસુ	શ્રી ચિનુ મોદી	સોનેચંજલિ	૨૦૧૨-૧૩	ચંદ્રકાન્ત દેસાઈ
૧૫. શ્રી દિલીપ ચં. મહેતા	શ્રી ઉદયન ઠક્કર	સેંજળ	૨૦૧૨-૧૩	રાજેન્દ્ર શુક્લ

૧૬.	શ્રી મહેન્દ્ર ભગત	શ્રી મોહન પરમાર	બે ઈ-મેઈલ અને સરગવો	૨૦૧૨-૧૩	દશરથ પરમાર
૧૭.	શ્રી રમણ પાઠક	શ્રી કિરીટ દૂધાત	બે ઈ-મેઈલ અને સરગવો	૨૦૧૨-૧૩	દશરથ પરમાર
૧૮.	શ્રી સદ્વિચાર પરિવાર	શ્રી યોગેન્દ્ર પારેખ	સંતાન સ્કૂલમાં અને ઘરમાં	૨૦૧૨-૧૩	ઉર્મિલા શાહ
૧૯.	શ્રી ગોપાળરાવ વિદ્વાંસ	શ્રી સંજય ભાવે	ભારતીય વિજ્ઞાનકથાઓ	૨૦૧૨-૧૩	રવીન્દ્ર અંધારિયા
૨૦.	શ્રી ભાસ્કરરાવ વિદ્વાંસ	શ્રી ચંદ્રકાન્ત ઉપાધ્યાય	આદિવાસી સાંસ્કૃતિક વારસો	૨૦૧૨-૧૩	ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ
૨૧.	શ્રી રમણલાલ સોની	શ્રી હુંદરાજ બલવાણી	કીડી કુંજર કરે કમાલ	૨૦૧૨-૧૩	અંજના ભગવતી
૨૨.	શ્રી સુરેશ મજમુદાર	શ્રી અમી ઉપાધ્યાય	મેઘધનુષી માનુનીઓ	૨૦૧૨-૧૩	સોનલ મોદી
૨૩.	શ્રી રમણલાલ જોશી	શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	કાવ્યસંવિત્	૨૦૧૨	રમેશ ઓઝા
			આધુનિકોત્તર કવિતા	૨૦૧૩	અજયસિંહ ચૌહાણ
૨૪.	શ્રી ઉપેન્દ્ર પંડ્યા (મહાનિબંધ)	શ્રી નીતા ભગત	અનુઆધુનિકયુગના દલિત વાર્તાકારોની દલિતચેતના	૨૦૧૨-૧૩	ડૉ. ગંગારામ મકવાણા
૨૫.	શ્રી ઉપેન્દ્ર પંડ્યા (લલિતનિબંધ)	શ્રી સતીશ વ્યાસ	અભાવનું ઐશ્વર્ય	૨૦૧૨-૧૩	ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ
૨૬.	શ્રી દિનકર શાહ 'કવિ જય'	શ્રી પ્રવીણ પંડ્યા	આપ ઓળખની વાર્તા	૨૦૧૨-૧૩	જયેશ ભોગાયતા
૨૭.	શ્રી દોલત ભટ્ટ	શ્રી ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ	વડગામી	૨૦૧૨-૧૩	અમૃત ભારોટ
૨૮.	શ્રી પ્રિયકાન્ત પરીખ	શ્રી ગુણવંત વ્યાસ	સંકટ	૨૦૧૨	મોહન પરમાર
			પાંખેથી ખર્ચુ આકાશ	૨૦૧૩	ભારતી રાણે
૨૯.	શ્રી પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશી	શ્રી અભય દોશી	કચ્છી બોલી	૨૦૧૨-૧૩	મહેન્દ્ર દોશી
૩૦.	શ્રી ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા	શ્રી દલપત પઢિયાર	વેળા	૨૦૧૨-૧૩	જયનારાયણ વ્યાસ
૩૧.	શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી	શ્રી અશ્વિન ટેસાઈ	જીવનદર્શન	૨૦૧૨-૧૩	મનોહર ત્રિવેદી
૩૨.	શ્રી રામુ પંડિત	શ્રી કિશોર જોશી	વૈશ્વિક સમુદાયમાં ભારત	૨૦૧૨-૧૩	ભાણદેવ

૩૩.	શ્રી પ્રભાશંકર તેરૈયા	શ્રી પિંકી પંડ્યા	..... કોઈને આ પારિતોષિક મળનું નથી.....		
૩૪.	શ્રી સર્વોદય આશ્રમ સણાલી કરુણામૂર્તિ ભગવાન મહાવીર ફાઉન્ડેશન	શ્રી રાજેશ મકવાણા	સાંસ્કૃતિક વડલાની અડીખમ વડવાયું	૨૦૧૨-૧૩	ડૉ. ઈન્દુ પટેલ
૩૫.	શ્રી બી. ટી. ત્રિવેદી શ્રેષ્ઠ ચર્ચાપત્રી	શ્રી દિનેશ પંચાલ	-	૨૦૧૨-૧૩	પ્રેમ સુમેસરા
૩૬.	શ્રી ગુજરાત દર્પણ પારિતોષિક	શ્રી કનૈયાલાલ ભટ્ટ	અજાણ્યાં	૨૦૧૨-૧૩	અહમદ ગુલ
૩૭.	શ્રી ધનરાજ કોઠારી	શ્રી લલિત ત્રિવેદી	નામ તારું રુદ્રાક્ષ પર	૨૦૧૨-૧૩	મધુમતી મહેતા
૩૮.	શ્રી ચંદ્રકાન્ત ન. પંડ્યા	શ્રી માય ડિયર જયુ	ચિનુ મોદીકૃત સ્વપ્ન-દુઃસ્વપ્ન વિશે 'પરબ' - જાન્યુ. ૨૦૧૩	૨૦૧૩-૧૪	ગુણવંત વ્યાસ
૩૯.	શ્રી ચિ. શિ. ત્રિવેદી પ્રેરિત ન્હાનાલાલ અને રા. વિ. પાઠક શ્રેષ્ઠ કાવ્ય	શ્રી પન્ના ત્રિવેદી	બાપદાદાના વખતના... 'પરબ'	ઓક્ટો-૨૦૧૪ ૨૦૧૩-૧૪	રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'
૪૦.	શ્રી નાનુભાઈ સુરતી ફાઉન્ડેશન પ્રેરિત શ્રેષ્ઠ નિબંધ	શ્રી સતીશ ડણાક	વરસતા વરસાદનું સંગીત.. 'પરબ' જુલાઈ-૨૦૧૩	૨૦૧૩-૧૪	ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ
૪૧.	શ્રી નાનુભાઈ સુરતી ફાઉન્ડેશન પ્રેરિત શ્રેષ્ઠ નવલિકા	શ્રી ઉત્પલ પટેલ	બોનસાઈ 'પરબ' - સાપ્ટેમ્બર - ૨૦૧૪	૨૦૧૩-૧૪	રેણુકા પટેલ

આ અંકના લેખકો

- અજય પાઠક : ૪૩૨/એ, તપોવન, જૂના એરોડ્રામ રોડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧
અમૃત કુંવર : ૬૧, ચંદ્રપુરી સોસાયટી, મઉ રોડ, ભિલોડા, જિ. સા.કાં.
ભિજમશી પરમાર : ૭૫, સમરથ નગર, પો. સરદારનગર, હાંસોલ, અમદાવાદ-૩૮૨૪૭૫
કાશ્મીરા મહેતા : અધ્યક્ષ : અંગ્રેજી વિભાગ, જે. બી. ઠક્કર કોમર્સ કોલેજ, ભુજ (કચ્છ)
ચિનુ મોદી : ૧૬, જિતેન્દ્ર પાર્ક, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
જયંતીલાલ દવે : પ્લોટ નં. ૫૬૩/૧, સેક્ટર ૧/બી, ગાંધીનગર
દેવેન્દ્ર દવે : ધરતી ફ્લેટ વિ-૧ એ, બ્લોક નં. ૨૦૪, બીજે માળ, પંચવટી બંગલોલો
સામે, ન્યૂ રાણીપ, અમદાવાદ-૩૮૨૪૮૦
ધીરુ પરીખ : 'લાવણ્ય', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
નિરંજન ભગત : ૯/૨૩, જલદર્શન ફ્લેટ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
પારુલ ખખર : તીર્થ, ગુરુકૃપાનગર, ચિત્તલ રોડ, અમરેલી-૩૬૫૬૦૧
પીયૂષ ઠક્કર : બળવંત પારેખ સેન્ટર, સી/૩૦૨, સિદ્ધિ વિનાયક કોમ્પ્લેક્સ, રેલવે સ્ટેશન
પાછળ, ફરામજી રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૦૭
પ્રતિભા ડી. શાહ : 'શ્રદ્ધા', કલ્યાણનગર, બળિયાકાકા રોડ, કાંકરિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૮
પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
માધવી પારેખ : (આવરણ) : ૨૦૧, સુખદેવ વિહાર, નવી દિલ્હી - ૧૧૦૦૨૫
મુકુન્દ પરીખ : 'હર્ષ', ખારાકૂવા, બાલાસિનોર નાગરિક બેન્ક પાસે, બાલાસિનોર-
૩૮૮૨૫૫
યશોધર હ. રાવલ : 'ગુલમહોર', ૬, માધવપાર્ક, વિસનગર રોડ, વિજાપુર-૩૮૨૮૭૦
રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' : ૧, સરસ્વતી સોસાયટી, જૈન મરચન્ટ પાછળ, પાલડી, અમદાવાદ-
૩૮૦૦૦૭
સુધીર પટેલ : 7504, Double Springs Court, Charlotte, NC 28262 (U.S.A.)
સુશ્રુત પટેલ : 'આકાશ-ગંગા', ૧૧૩, માણેકબાગ સોસાયટી, આંબાવાડી વિસ્તાર પોસ્ટ
ઓફિસ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
હરિકૃષ્ણ પાઠક : પ્લોટ નં. ૬૨/૨, સેક્ટર ૨/એ, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૨
હસમુખ કે. રાવલ : બી/૪૦૮, બંધન, જી. એમ. બી. કોમ્પ્લેક્સ, અંકુર બસ સ્ટોપ પાસે,
નારણપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩
હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ : 'પ્રસાદ', ૭૪/૯, જગાભાઈ પાર્ક, રામબાગ ચાર રસ્તા પાસે, મણિનગર,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
હર્ષદ દવે : 'ગાયત્રી', યોગી નિકેતન પ્લોટ, નિર્મલા, કોન્વેન્ટ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૭

તમે અમદાવાદમાં અમારા નવા આ શો-રૂમની મુલાકાત લીધી ?

ગૂર્જર સાહિત્ય

પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બીલ્ડીંગ,
ટાઇટેનિયમ સિટીસેન્ટર પાસે,
સીમા હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ,
પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15

ફોન : 26934340,

મો. 9825268759

ઇમેલ :

gurjarprakashan@gmail.com

વસાવી રાખવા જેવા ઉત્કૃષ્ટ સંદર્ભગ્રંથો

મીડિયા અને આચારસંહિતા	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	100
કચ્છ : વિહંગાવલોકન	હરેશ ધોળકિયા	75
સમયને સથવારે ગુજરાત	કુંદનલાલ ધોળકિયા	300
ગુજરાતના લોકઉત્સવો	જોરાવરસિંહ જાદવ	110
આતંકવાદ : પડકાર અને સંઘર્ષ	મનોહર બાથમ	160
ગુજરાતનાં શિક્ષણતીર્થો	ભદ્રાપુ વછરાજાની	100
ગુજરાતનું શિક્ષણાવલોકન	ભદ્રાપુ વછરાજાની	150
ગુજરાતની શિક્ષણવિભૂતિઓ	ભદ્રાપુ વછરાજાની	275
લોકભારતી ગ્રામવિદ્યાપીઠ	રમેશ ર. દવે	200
અવકાશક્ષેત્રે ભારત	ડૉ. પરંતપ પાઠક	200

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

સંસ્કાર સાહિત્યમંદિર

5, N.B.C.C. હાઉસ, સહજાનંદ કોલેજની બાજુમાં, આંબાવાડી, અમદાવાદ-380 015

ફોન : 26304259

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
---------------	------	--------	--------

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems,
Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

પુસ્તકો અને મધુમક્ષિકા

પુસ્તકો આપણા વફાદાર સન્મિત્રો હોવાની સૂક્તિનું વજૂદ મને પ્રતીત થયું છે. વાયને મારા મનોમય કોશના, મારા વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય કોશના સમૃદ્ધિવિકાસમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. મારાથી આજ દિન સુધી જે કંઈ વંચાયું છે તેનાથી અનેકગણું વાંચવાનું બાકી છે. જિંદગીભર વાંચતાંયે ન ખૂટે એવો વાચનનો અક્ષય ખજાનો છે. એ બધા વાચનનો પાર પામવામાં તો ૮૪ લાખ અવતાર પણ કદાચ ઓછા પડે !

આ પુસ્તકો કંઈ કાગળ-કલમની વસ નથી. માનવજીવનના ગહન અને વ્યાપક દર્શન-મનન-ચિંતન ને સર્જનનાં એ રસાત્મક સ્વાદિષ્ટ ફળો છે. જેઓ જીવી ગયા છે ને જેઓ જીવી રહ્યા છે એવા લેખકો-સર્જકોની સંવિત્તિના એ અક્ષરઆલેખો કે નકશાઓ છે. એ સર્વનો મર્મરસ મધુમક્ષિકાની રીતે ગ્રહણ કરતાં કરતાં જ આપણી ભીતર એક સરસ મધુપુટ રચાતો હોય છે.

[‘ઉદ્દેશ’]

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

પુસ્તક : અનેક પાસાને સમજવાની ચાવીઓ

જેમ સત્કર્મથી તેમ સદ્વાચન ને સદ્વિચારથી ચિત્તવિકાસ થાય છે એમ મને અનુભવે લાગ્યું છે. અધ્યયન-અધ્યાપન નિમિત્તે સંશોધન-સંપાદન-અનુવાદ નિમિત્તે મારાથી જે કંઈ વંચાયું તેને હું “સ્વાધ્યાયતપ” સમજું છું. જે વિષયનું આપણે વાંચીએ તે વિષયનું જ્ઞાન તો આપણું વધે જ, સાથે એ વિષય સાથે સંલગ્ન જીવનનાં અનેક પાસાંને સમજવાની ચાવીઓ પણ આપણને મળતી હોય છે.

જ્યારે કોઈ પુસ્તક હું વાંચું છું ત્યારે એ પુસ્તકના લેખક સાથે, એના મનોવિશ્વ સાથે, એના જીવન-સંદર્ભ સાથે હું સીધા સંબંધમાં મુકાઉં છું. તેથી કોઈ પણ સારા પુસ્તકનું વાચન મારે મન સત્સંગ-રૂપ બની રહે છે. સેમ્યુઅલ બેકેટનું “વેઈટિંગ ફોર ગોદો” વાંચતાં જુદા જ દેશકાળમાં થઈ ગયેલી અને કોઈ અલગ વિચારધારાને સંવેદના સાથે કામ પાડતી એક સર્જક પ્રતિભાનો, પરોક્ષ રહેલા મને જે રીતે સાક્ષાત્કાર થાય છે, તેને હું વાચનના ચમત્કાર રૂપે જોઉં છું. જાતભાતના સદ્વાચને મારા વ્યક્તિત્વનો – મારા સંવિતનો સીમાવિસ્તાર સધાય છે, મારો ચેતોવિસ્તાર થતો વરતાય છે.

['ઉદ્દેશ']

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

: સ્થાનસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,

આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

ગ્રંથવિહાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદી કિનારે, ટાઈમ્સ પાછળ, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ 380 009

ટેલિફોન (079) 26587949

જૂજ નકલો બાકી છે તેવા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કવિતા/ગઝલ સંગ્રહો

ગુજરાતી કવિતાચયન 1992	સં. રમેશ ર. દવે	રૂ. 36
ગુજરાતી કવિતાચયન 1994	સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક	72
ગુજરાતી કવિતાચયન 1997	સં. હેમંત દેસાઈ	70
ગુજરાતી કવિતાચયન 1998	સં. જયદેવ શુક્લ	50
ગુજરાતી કવિતાચયન 1999	સં. ઉષા ઉપાધ્યાય	60
ગુજરાતી કવિતાચયન 2000	સં. ધીરેન્દ્ર મહેતા	75
ગુજરાતી કવિતાચયન 2001	સં. ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા	60
ગુજરાતી કવિતાચયન 2002	સં. રમણીક સોમેશ્વર	70
ગુજરાતી કવિતાચયન 2003	સં. નીતિન મહેતા	90
ગુજરાતી કવિતાચયન 2004	સં. નીતિન વડગામા	65
ગુજરાતી કવિતાચયન 2005	સં. મણિલાલ હ. પટેલ	55
ગુજરાતી કવિતાચયન 2006	સં. વિનોદ જોશી	70
ગુજરાતી કવિતાચયન 2007	સં. સંજુવાળા	85
ગુજરાતી કવિતાચયન 2008	સં. પુરુરાજ જોષી	100
ગુજરાતી કવિતાચયન 2009	સં. રાજેશ પંડ્યા	100
ગુજરાતી કવિતાચયન 2010	સં. દલપત પઢિયાર	100
ગુજરાતી કવિતાચયન 2011	સં. યોસેફ મેકવાન	120
અસમિયા કવિતા	સંપા. ભોળાભાઈ પટેલ	10
અક્ષરનાં ચિતરામણ	ડાહ્યાભાઈ પટેલ 'માસૂમ'	80
અલ્પના	દક્ષા વ્યાસ	50
અનુધ્વનિ	અનુ. મહેશ દવે	50
અન્ડરગ્રાઉન્ડ	વિજુ ગણાત્રા	20
બલાકા	અનુ. રાજેન્દ્ર શાહ	20
છીંપલાં	મેઘનાદ હ. ભટ્ટ	8
હુંગરદેવ	કાનજી પટેલ	50
દરિયાનો પડઘો	નવનીત ઉપાધ્યાય	10
ધૂજતી પ્યાલી	સૈયદ સાબિરઅલી બુખારી	12

ગ્રંથવિહાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદી કિનારે, ટાઇમ્સ પાછળ, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ 380 009

ટેલિફોન (079) 26587949

ગીતમંજરી	સં. ચંપકલાલ મોદી	100
ઘરમાં ઝાલર બાજે	ઉજમશી પરમાર	50
ઝલક	પિનાકિન ઠાકોર	60
કોઈ બીજું એક	હરેશ 'તથાગત'	50
કવિતા	સુભાષ મુખોપાધ્યાયની	25
મન પૂર્ણા	મનસુખ લશકરી	45
મેહુલો ગાજે માધવ નાચે	સંપા. ઉમાશંકર જોશી	60
મારા વંશની સ્ત્રીઓ	ઉર્વશી પંડ્યા	50
મલબારીના કાવ્યરત્નો	ફિરોજ બહેરામજી મલબારી	150
મારા હાથની વાત	સરૂપ ધ્રુવ	
<i>Niranjan Bhagat in English</i>	<i>Tr. Shailesh Parekh</i>	95
પાંડુકાવ્યો અને ઇતર	દિલીપ ઝવેરી	
પદ્મા વિનાના દેશમાં	મણિલાલ પટેલ	7.50
પર્યાય તારા નામનો		
સ્વાન્ત : સુખાય	લાભશંકર રાવલ 'શાયર'	50
સરળ	રવીન્દ્ર પારેખ	50
શરૂઆત	મહેશ શાહ	6
સ્કેન્ડિનેવિયન કવિતા-2	અનુ. વત્સરાજ ભણોત 'ઉદયન'	15
વૃંદાવન મોરલી વાગે છે	સં. ભોળાભાઈ પટેલ	160
<i>Selected Poems of Umashankar Joshi</i>		
	<i>Tr. Dushyant Pandya</i>	140

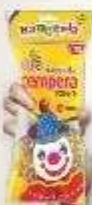

Now with

Liquid Gold

Rangeela tempera colours

Pillito Industries Ltd. Bangalore, Karnataka, India

Also Available in 5 & 12 Shades

13CP00326

ARTWORK SIZE - 162 mm x 190 mm, CO CUT DATED ON 18th June 2013

ફોન : ૨૬૫૮૦૮૪૭